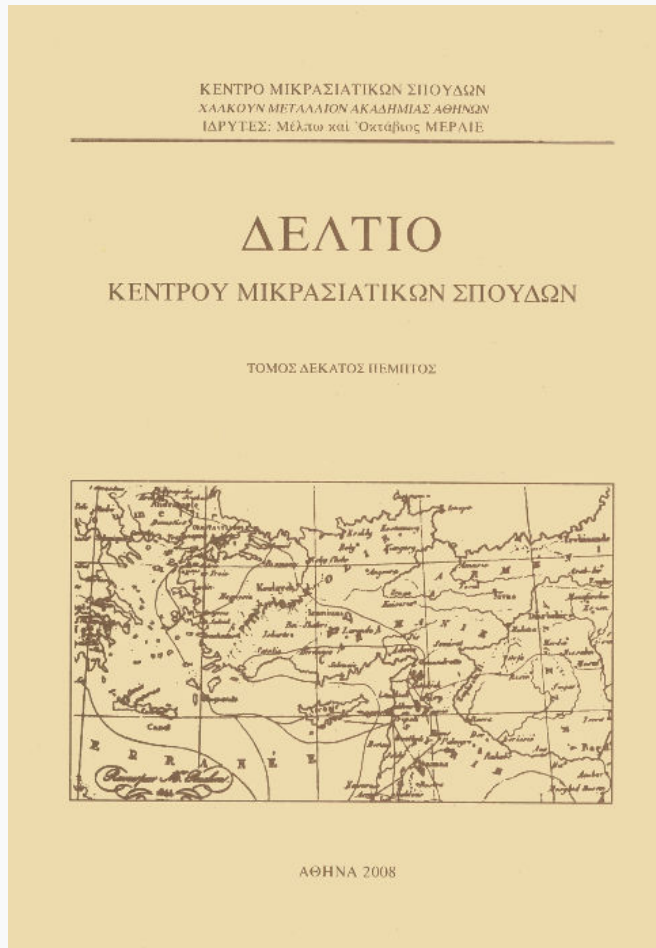

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 15 (2008)

Χριστιανικές αρχαιότητες και μνημεία της Μικράς Ασίας

Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης

doi: [10.12681/deltiokms.261](https://doi.org/10.12681/deltiokms.261)

Copyright © 2015, Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βολανάκης Ι. Η. (2008). Χριστιανικές αρχαιότητες και μνημεία της Μικράς Ασίας. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 15, 163–256. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.261>

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Γενικές παρατηρήσεις

Ἡ Μικρὰ Ἀσία, κεκμένη μεταξὺ τριῶν ἡπείρων, τῆς Ἀσίας, τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀφρικῆς, ἀπετέλεσε καὶ ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα γέφυρα μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Βορρᾶ καὶ Νότου. Ἡ σπουδαία ἀπὸ γεωπολιτικῆς καὶ στρατηγικῆς ἐπόψεως θέση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ μεγάλη αὐτῆς ἔκταση, τὸ εὐφορον τοῦ ἐδάφους, ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν καὶ πλουσιῶν ὑδάτινων πόρων (πηγῶν, ποταμῶν, λιμνῶν κ.λπ.), τὸ κλίμα μὲ τὴν ποικιλία, τὴν ὁποία ἐμφανίζει, ἡ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὴ θάλασσα (Μεσόγειος Θάλασσα, Εὐξείνιος Πόντος), καθὼς καὶ πολλοὶ καὶ ποικίλοι ἄλλοι εὐνοϊκοὶ παράγοντες, συνετέλεσαν μεταξὺ ἄλλων στὴ δημιουργία καὶ ἀνθισσὴ ἐπὶ τῶν ἐδαφῶν αὐτῆς πολλῶν καὶ ὑψηλῶν πολιτισμῶν, ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων¹.

Μεταξὺ τῶν διαφόρων λαῶν, οἱ ὅποιοι ἔζησαν, ἔδρασαν καὶ ἐδημιούργησαν πολιτισμοὺς στὶς περιοχὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἑξῆς: οἱ Χουρρίτες, οἱ Ἀσσύριοι, οἱ Χάτι, οἱ Χετταῖοι ἢ Χεττίτες, οἱ Φρύγες,

1. Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς θερμῆς μου εὐχαριστίες πρὸς ὅλους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι καθ' οἷονδήποτε τρόπον ἐβοήθησαν τὸν γράφοντα καὶ συνέβαλαν οὐσιαστικὰ στὴν ολοκλήρωσιν τῆς μελέτης αὐτῆς. Εἰδικότερα εὐχαριστῶ : α) τὸν φιλόξενο λαὸ τῆς γείτονος Τουρκίας, γιὰ τὴ φιλόφρονα ὑποδοχὴ, τὴ φιλοξενία καὶ τὴν πολὺπλευρὴ βοήθειά του, β) τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, τὸ ὁποῖο ἐνέκρινε τὴ δημοσίευσιν τῆς ἐργασίας αὐτῆς στὶς σελίδες τοῦ *Δελτίου Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, γ) τὸν καθηγητὴ κ. Πασχάλην Κιτρομηλίδην, γιὰ τὴ συμπαράστασιν καὶ τὴ βοήθειά του, δ) τοὺς φωτογράφους τῆς

οί Κάρες, οί Λυδοί, οί Ουραρταίοι, οί Ἀρμένιοι, οί Ἑλληνες, οί Ρωμαῖοι, οί Βυζαντινοί, οί Σταυροφόροι, οί Ἀραβες, οί Σελτζούκοι, οί Μογγόλοι, οί Ὀθωμανοὶ Τούρκοι καὶ ἄλλοι. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἡ χώρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀποτελέσῃ ἓνα πραγματικὸ «Παλίμνηστον» τῆς Ἱστορίας². Οἱ διάφοροι αὐτοὶ πολιτισμοί, πλὴν τοῦ πνευματικοῦ των πλοῦτου, κατέλιπαν καὶ πολυάριθμα ὑλικά λείψανα – ἡ Ἀρχαιολογία ἀποτελεῖ τὴν ὑλικὴ πλευρὰ τῆς Ἱστορίας – ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι διάσπαρτη ὁλόκληρη ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀφειδεῖς μάρτυρες τῶν λαῶν καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν περιοχῶν αὐτῆς.

Πολυάριθμα καὶ σπουδαῖα πολιτιστικὰ κέντρα ἀνεδείχθησαν στὴ Μικρὰ Ἀσία. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα: τὸ Ἴλιον ἢ Τροία (ἀναφέρεται ὡς «Wilusa» σὲ ἀρχαῖες χεττιτικὲς ἐπιγραφές)³, ἡ Χαττούσα, πρωτεύουσα τοῦ κράτους τῶν Χετταίων⁴, οἱ ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πόλεις ἑλληνικὲς στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τὴν ἐνδοχώρα καὶ ἄλλα.

2. Χριστιανικὲς ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας

Ὁ Χριστιανισμὸς, ἡ νέα θρησκεία τῆς ἀγάπης, τῆς συγγνώμης, τῆς συναδελφώσεως ὅλων τῶν λαῶν καὶ τῆς λυτρώσεως τῶν ἀνθρώπων ἐξ ὅλων τῶν δεινῶν, ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὶς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κυρίως ἀπὸ τὰ ἱεραποστολικά κέντρα τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας⁵.

Ἦδη κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους ἐπεσκέφθησαν περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐκήρυξαν τὸ Εὐαγγέλιο σὲ αὐτὲς ἀπόστολοι, ὅπως ὁ

² Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Δωδεκανήσου, οἱ ὁποῖοι προέβησαν στὴν ἐμφάνιση τῶν φίλμ καὶ τὴν ἐκτύπωση τῶν φωτογραφιῶν, ἡ λήψη τῶν ὁποίων ἔγινε ἀπὸ τὸν γράφο-ντα, ε) τὴ σύζυγον καὶ συνεργάτιδα, φιλάρχαιο καὶ φιλότεχνο Δρα Μαρία Gehlhoff-Βολανάκη, ἰατρό, ἡ ὁποία σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τὶς περιόδους του συνώδευσε τὸν γράφο-ντα καὶ παρέσχε σὲ αὐτὸν ἀμέριστη τὴ συμπαράσταση καὶ βοήθειά της, καὶ στ) τὰ παι-διὰ μας Ἥλια καὶ Χριστίνα, φοιτητές, γιὰ τὴ στήριξη καὶ πολυπλευρὴ βοήθειά των.

2. J. Freely, *Türkei. Ein Führer*, Prestel Verlag, Μόναχο ⁴1992, σ. 11.

3. Τὰ εἰρήπια τῆς ἀρχαίας πόλεως «Ἴλιον» ἢ «Τροία» ἀπεκαλύφθησαν ὕστερα ἀπὸ ἀνασκαφὲς στὸν λόφο «Χισαγλίε», μεταξὺ τῶν κοιλάδων τοῦ Σκαμάνδρου καὶ τοῦ Σιμόντος, ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ H. Schliemann, κατὰ τὰ ἔτη 1871-1890, οἱ δὲ ἀνασκαφὲς συνεχίζονται μέχρι σήμερα, μὲ πολὺ ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα.

4. Τὰ εἰρήπια τῆς Χαττούσας κείνται στὴ θέση «Μπογάζμιοι», ἀνατολικά τῆς Ἄγκυρας καὶ σὲ ἀπόσταση 206 χλμ. ἀπὸ αὐτήν.

5. Ἀποκάλυψις, 1, 4 κθ. Πρβ. Γ. Λαμπάκης, *Οἱ ἐπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως*, Ἀθήνα 1909.

Παῦλος, ὁ Πέτρος, ὁ Φίλιππος, ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ἄλλοι. Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία δὲν ἀνέκοψε τὴ συνέχιση τοῦ ἀρχαίου βίου σὲ αὐτήν. Διτηρήθησαν οἱ βασικοὶ θεσμοὶ καὶ οἱ δομὲς στοὺς διαφόρους τομεῖς τῆς ζωῆς, ὅπως στὴν οἰκονομία, τὴν τέχνη, τὴ διοίκηση κ.λπ. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (4ος-6ος αἰώνας μ.Χ.) ἀποτελεῖ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, γι' αὐτὸ καὶ ὀρθῶς ὀνομάζεται ὑπὸ ξένων ἐρευνητῶν «ὀψιμη ἀρχαιότητα». Ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἐκχριστιανισθεῖσα βαθμιαίως ἀπετέλεσε τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία.

Ἡ Μικρὰ Ἀσία, πλούσια καὶ ἀκμάζουσα χώρα, ὑπῆρξε ἐστία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων. Ἀπὸ τῆς ἐμφάνισως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπέβη ἢ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὴ χώρα, στὴν ὁποία ἔζησαν καὶ ἔδρασαν σπουδαῖες προσωπικότητες τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀπέθαναν καὶ ἐτάφησαν ἐκεῖ. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἐπίσκοπος Ἐφέσου Πολυκράτης σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἐπίσκοπο Ρώμης Βίκτορα (189-199 μ.Χ.) καὶ τὰ ὁποῖα παραδίδει ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας: «Καὶ γὰρ κατὰ τὴν Ἀσίαν μεγάλα στοιχεῖα κεκοίμηται»⁶.

Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγεται ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση ἀπέθανε καὶ ἐτάφη στὴν Ἐφεσο, καθὼς καὶ ὁ ἀπόστολος Φίλιππος, ὁ ὁποῖος ἔζησε, ἔδρασε, ἀπέθανε καὶ ἐτάφη στὴν Ἱερὰπολη τῆς Φρυγίας.

Ἀπαύγασμα τῆς πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς αὐτῆς ἀκμῆς ὑπῆρξε ἡ ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς τέχνης, μὲ κυριαρχοῦντα τύπο τῆς τρίκλιτης, ξυλόστεγης ἑλληνιστικῆς βασιλικῆς⁷. Παράλληλα καὶ σὲ μικρότερο ἀριθμὸ ἀπαντοῦν καὶ χριστιανικοὶ ναοὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία, οἱ ὁποῖοι ἀνηγέρθησαν στὸν τύπο τῆς ἀνατολικῆς θολωτῆς βασιλικῆς.

Ἦτο τόσο μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανικῶν ναῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνηγέρθησαν στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὥστε ὁ Γρηγόριος Νύσσης (335-394 μ.Χ.) νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι στίς περιοχὰς αὐτῆς ὑπῆρχαν περισσότεροι χριστιανικοὶ ναοὶ ἀπὸ ὅ,τι σὲ ὁλόκληρη τὴ λοιπὴ Οἰκουμένη⁸. Οἱ ναοὶ αὐτοὶ ἄρχισαν νὰ ἐρειπώνονται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰώνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς συνεπεία τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, ἐμφυλίων πολέμων (Εἰκονομαχία), σεισμῶν, πυρκαϊῶν, πλημμυρῶν, τῆς φυσικῆς γηράνσεως τῶν κτισμάτων κ.λπ.

6. Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Γ', 31, 3, Βιβλιοθήκη Ἑλληνικῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 19, Ἀθήνα 1959, σ. 273.

7. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1942, σσ. 275-276.

8. Ἄγγ. Κιντὴ (ἐπιμ.), *Τουρκία*, Οἱ μπλὲ Ὀδηγοί, Ἀθήνα (χ.χ.), σ. 143.

Μετά τή μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (1071 μ.Χ.) ἄρχισε ἡ κατάληψη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπό τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Ἡ διαδικασία αὐτή διήρκεσε περίπου τέσσερις αἰῶνες καί δέν ἔγινε χωρὶς ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων ἢ ἐξελληνισμένων Χριστιανῶν κατοίκων αὐτῆς. Συνέπεια τῆς κατακτῆσεως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπό τῶν Τούρκων ἦτο ὁ ἐξισλαμισμός καί ὁ βαθμιαίος ἐκτουρκισμός τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν μικρὲς νησίδες Ἑλλήνων ὀρθοδόξων χριστιανῶν, διαβιούντων ἐν μέσῳ τοῦ πλήθους τῶν Τούρκων μουσουλμάνων.

Καί γιὰ μὲν τοὺς κατοίκους τῶν παραλίων εἴμεθα καλλίτερα πληροφορημένοι, ἐνῶ γιὰ τοὺς Ἑλληνες χριστιανούς τῆς ἐνδοχώρας στεροῦμεθα παντελῶς εἰδήσεων γιὰ περίπου ἑπτὰ αἰῶνες (11ος-18ος αἰῶνας μ.Χ.). Μετά τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τῶν Τούρκων στὴ Μικρὰ Ἀσία πολλοὶ χριστιανικοὶ ναοὶ κατεστράφησαν, ἄλλοι ἄλλαξαν χρῆση καί ἓνας ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτοὺς μετετράπη σὲ μουσουλμανικὰ τεμένη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διατηρηθοῦν.

Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί κυρίως ἐκεῖνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἐρευνήθησαν καί ἔγιναν εὐρύτερα γνωστὰ ἀπὸ μελέτες διαφόρων ἐρευνητῶν⁹. Διάφορες ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολὲς καί ἰδρύματα ἀνασκάπτουν, ἐρευνοῦν καί δημοσιεύουν ἀρχαιοτῆτες καί μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονται καί πολυάριθμα τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ὅτι στὸ Ἰλιον-Τροία ἐρευνοῦν ἐπιστήμονες διαφόρων εἰδικοτήτων ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης τῆς Γερμανίας¹⁰, στὴν Ἐφεσο διενεργοῦν ἀνασκαφὲς καί ἀναστηλώσεις ἀπὸ τὸ 1895 μέχρι σήμερα ἐπιστήμονες τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρυματός¹¹, στὴν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας ἐργάζονται Ἴταλοὶ ἀρχαιολόγοι, στὴν πόλη Ξάνθο ἐρευνοῦν Γάλλοι ἀρχαιολόγοι κ.λπ. Ἐπίσης ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τῆς Τουρκίας διεξάγει ἀνασκαφὲς σὲ διαφόρους χώρους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μὲ ἄριστα ἀποτελέσματα.

9. J. Strzygowski, *Kleinasion. Ein Neuland der Kunstgeschichte*, Λυψία 1903. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Λυψία 1908. V. Schultze, *Altchristliche Städte und Landschaften, Kleinasion I-II*, Gütersloh 1922-1926. E. Herzfeld - S. Guyer, *Monumenta Asiae Minoris antiquae*, τόμ. II: *Meriamlik und Korikos*, Manchester University Press 1930.

10. D. Planck, *Troia. Traum und Wirklichkeit*, Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg, Στουτγάρδη 2000, σ. 4 κέ.

11. H. Friesinger - F. Krinzinger (ἐπιμ.), «100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos», *Akten des Symposions Wien 1995*, Textband-Tafelband-Pläne, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1999.

Υπάρχουν όμως ακόμη πολυάριθμα χριστιανικά μνημεία της Μικράς Ἀσίας, τὰ ὁποῖα ἀναμένουν τὴν ἔρευνα, καθὼς καὶ ἄλλα τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν περισσότερο ἐπισταμένως. Ὁ γράφων εἶχε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆι ἐπανειλημμένα περιοχὲς τῆς Μικράς Ἀσίας (σημερινῆς Τουρκίας) καὶ νὰ μελετήσῃ ἐπὶ τόπου τὴν ἱστορία καὶ τὰ μνημεία ὀρισμένων ἀπὸ αὐτές¹².

Ἡ ἀνά χεῖρας μελέτη εἶναι καρπὸς τῆς ἀγάπης τοῦ συγγραφέα πρὸς τὰ χριστιανικά μνημεία τῆς Μικράς Ἀσίας καὶ τῶν περιοδειῶν του σὲ περιοχὲς αὐτῆς καὶ ἀποτελεῖ μικρὰ συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μνημείων τῆς Μικράς Ἀσίας. Ἡ ἔρευνα θὰ πρέπει νὰ συνεχισθῆι, προκειμένου νὰ γίνουιν καλλίτερα γνωστὰ τὰ χριστιανικά μνημεία τῆς Μικράς Ἀσίας καὶ νὰ χυθῆι ἄπλετο φῶς στὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἔζησαν κατὰ τὸ παρελθὸν στὶς χώρες αὐτές, ἐδημιούργησαν λαμπρὸ πολιτισμὸ καὶ συνέβαλαν οὐσιαστικὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ σημερινοῦ εὐρωπαϊκοῦ καί, σὲ εὐρύτερη ἔννοια, τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ.

ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ

I. ΤΡΟΙΑ (TRUVA)

Βόρεια τῆς Σμύρνης καὶ σὲ ἀπόσταση 312 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τῆς Μικράς Ἀσίας, σὲ δεσπόζουσα θέση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐλέγχεται εὐχερῶς ὁ διάπλους τοῦ στενοῦ τῶν Δαρδανελλίων, στὸ ὕψωμα Χισαρλίκ, κεῖνται τὰ ἑρεῖπια τοῦ Ἰλίου τοῦ Ὀμήρου ἢ τῆς ἀρχαίας Τροίας¹³.

Τὸ ὕψωμα τοῦ Χισαρλίκ κατοικήθηκε πολὺ πρὶν καὶ πολὺ μετὰ τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποῖαν τοποθετεῖται χρονικὰ ὁ Τρωικὸς Πόλεμος (τέλη 2ας χιλιετίας π.Χ.). Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴ, οἱ ὁποῖες ἀρχισαν τὸ 1871 καὶ συνεχίζονται μέχρι σήμερα, ἀπεκάλυψαν περισσότερα ἐπίπεδα (Τροία I-IX). Ἡ Τροία VII (700-350 π.Χ.) καὶ ἡ Τροία IX (350 π.Χ.-400 μ.Χ.) ἀντιστοιχοῦν στὴν ἑλληνικὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

12. Ἰ. Βολανάκης, «Ὁ ναὸς El Nazar στὸ Göreme τῆς Καππαδοκίας», *Θεολογία* 65/Δ (Ἀθῆνα 1994), σσ. 202-242. Ὁ αὐτός, «Χριστιανικά μνημεία τῆς νοτιοδυτικῆς Μικράς Ἀσίας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (ΔΚΜΣ)* 13 (1999-2000), σσ. 11-64. Ὁ αὐτός, «Καππαδοκία - Χριστιανικοὶ ναοί», στὸ *Ἱερά Προσανήματα - Προπύργια τῆς Ὀρθοδοξίας*, τόμ. Α', Ἀθῆνα 2000, σσ. 148-171, 405-407.

13. Ἄγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 826-835. V. Schultze, *Altchristliche Städte ...*, τόμ. I, σσ. 379-384.

Τὸν 8ο αἰώνα π.Χ. ὁ Ἕλληνας ποιητὴς Ὅμηρος στὰ ἀριστουργήματά του, τὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσεια*, ἐθεμελίωσε τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία. Ἀπὸ τότε τὸ ὄνομα «Τροία» ἀπέβη κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕνας προσδιορισμὸς μᾶς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Οἱ Ῥωμαῖοι, κύριοι τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ πρόδρομοι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐθεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τῶν ὡς ἀπογόνους τῶν Τρώων, καθὼς ἐπίσης καὶ πολυάριθμες δυναστείες τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, οἱ ὁποῖες ἐνομομοποιοῦντο, ὡς ἔλκουσες τὴν καταγωγὴ τῶν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Τρῶες. Ἡ Τροία ἐπαιξε στὴν ἀρχαία τέχνη καὶ γραμματεία ἕναν σημαντικό ρόλο καὶ ἐλήφθη ὑπόψη ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς ὄλων τῶν ἐποχῶν καὶ ὄλων τῶν περιοχῶν¹⁴.

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ συνεργάτες του ἦλθαν στὴν περιοχὴ τῆς Τροίας, ὅπου ὁ Παῦλος εἶδε ὄραμα: ἕνας Μακεδόνας τὸν ἐκαλοῦσε νὰ περάσει στὴ Μακεδονία καὶ νὰ βοηθήσει τοὺς κατοίκους της: «*Παρελθόντες δὲ τὴν Μυσίαν κατέβησαν εἰς Τρωάδα. Καὶ ὄραμα διὰ τῆς νικτὸς ὤφθη τῷ Παύλῳ· ἀνὴρ τις ἦν Μακεδὼν ἐστῶς, παρακαλῶν αὐτὸν καὶ λέγων· διαβὰς εἰς Μακεδονίαν βοηθήσον ἡμῖν*»¹⁵.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὴν περιοχὴ καὶ ὅτι ἀπὸ τὴν Τρωάδα ὁ Παῦλος διεπεραιώθη στὴν Εὐρώπη καὶ ἐκήρυξε τὸν Χριστιανισμὸ. Νοτιοανατολικά τῆς Τροίας καὶ σὲ ἀπόσταση 73 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νῆσο Λέσβο ἢ Μυτιλήνη, κεῖται ἡ ἀρχαία πόλη «Ἄσσος», ἡ ὁποία ἦτο ἔδρα Ἐπισκόπου¹⁶ καὶ ὅπου ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα μᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹⁷.

1. Τσανακκαλέ (Çanakkale), Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Βορειοανατολικά τῆς Τροίας καὶ σὲ ἀπόσταση 32 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, στὸ στενότερο σημεῖο τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς παραλίας, εἶναι κτισμένη ἡ κωμόπολη Τσανακκαλέ. Ἡ ὄνομασία εἶναι τουρκικὴ καὶ σημαίνει «φρούριο, ὅπου κατασκευάζονται πῆλινα ἀγγεῖα»¹⁸. Πράγματι δὲ παλαιότε-

14. D. Planck, *Troia ...*, σ. 4 κέ.

15. *Πράξεις Ἀποστόλων* 16, 8-9.

16. Δ. Σοφιανός, «Ἅγιος Γρηγόριος Ἐπίσκοπος Ἄσσου (β' μισὸ 1β' αἰώνα μ.Χ.)», στὸ *Ἐνθύμησις Ν. Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο Κρήτης 2000, σσ. 641-651.

17. Ἄ. Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1952, σ. 207, εἰκ. 166, 10.

18. Στὴ σημερινὴ δημόδιη νεοελληνικὴ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις «τσανακά, ἦ», μὲ τὴν ἔννοια τῆς πῆλινης λεκάνης, λοπάδος.

ρα και μέχρι σήμερα υπάρχει μεγάλος αριθμός αγγειοπλαστέων και αγγειοπλαστών στην περιοχή¹⁹.

Στο νότιο άκρο του Τσανακκαλέ και άριστερά της άμαξιτιής οδού Τσανακκαλέ-Σμύρνης, εύρσκεται το Ἀρχαιολογικό Μουσείο, στο οποίο ἐκτίθενται εὐρήματα, προερχόμενα τόσο ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Τροία, τὸ «Ἴλιον» τοῦ Ὀμήρου, ὅσο και ἀπὸ τὶς γύρω περιοχές. Στὴν αὐτὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀπόκεινται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικῶν χρόνων (4ος-6ος αἰώνας μ.Χ.), προερχόμενα ἀπὸ χριστιανικοὺς ναοὺς τῆς γύρω περιοχῆς. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἐπόμενα:

α) Βάσεις κίωνων μετὰ πλίνθου.

β) Βάσεις κίωνων ἄνευ πλίνθου.

γ) Κορμοὶ κυλινδρικών, ἀρραβδῶτων κίωνων, προερχόμενοι ἀπὸ τὶς κιο-νοστοιχίες παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

δ) Ἴωνικά κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος. Οἱ ἔλικες εἶναι ἐκφυλισμένες. Στὴ μία στενὴ πλευρὰ αὐτῶν παρίσταται ἀνάγλυφος, ἀνισοσκελῆς σταυρός, οἱ κεραίες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα²⁰.

ε) Κορινθιάζοντα κιονόκρανα με φύλλα ἄκανθας σὲ δύο σειρές.

στ) Δύο θωράκια ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, τὰ ὁποῖα φέρουν ἀνάγλυφο διάκοσμο καὶ προέρχονται ἀπὸ παλαιοχριστιανικὸ ἄμβωνα.

ζ) Ἐνα θωράκιο τέμπλου, φέρων ἀνάγλυφο διάκοσμο. Στὸ κέντρον τῆς κυρίας αὐτοῦ ὄψεως παρίσταται παγώνι, τὸ ὁποῖο πίνει νερὸ ἀπὸ ἕναν κἀνθαρο. Κάτω ἀκριβῶς εἰκονίζεται βλαστὸς κληματίδας με φύλλα ἀμπέλου καὶ σταφυλές, θέμα συνηθέστατο στὴν παλαιοχριστιανικὴ τέχνη.

Τὰ ἄνωτέρω ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προέρχονται ἀπὸ τὸν 5ο καὶ τὸν 6ο αἰώνα μ.Χ.

II. ΠΕΡΓΑΜΟΣ (BERGAMA)

Ἀνατολικά τῆς νήσου Λέσβου ἢ Μυτιλήνης καὶ σὲ ἀπόσταση 30 χλμ. περίπου ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, κεῖται ἡ πόλη Πέργαμος²¹, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ ἡ Ἀθήνα ἀπώλεσε κάθε πολιτικὴ σπουδαιότητα ὑπῆρξε,

19. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται μέχρι σήμερα στὰ χωριά τῆς Κρήτης Μαργαρίτες καὶ Θραψανό, καθὼς καὶ στὴν κωμόπολη Ἀρχάγγελος Ρόδου.

20. Ἡ στενὴ αὐτὴ πλευρὰ ἦτο τοποθετημένη πρὸς τὸ μεσαῖο κλίτος τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ ἡ ἑτέρα στενὴ πλευρὰ ἦτο κατὰ κανόνα ἀκόσμητη.

21. «Πέργαμος» ἐκαλεῖτο ἡ Ἀκρόπολις τῆς Τροίας, ἀκολούθως κάθε φρουροῦ πόλεως, κάθε Ἀκρόπολις.

μαζί με την Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου, τὸ κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, κυρίως κατὰ τὸν 2ο αἰώνα π.Χ., ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀττάλου Β' τοῦ Φιλαδέλφου (159-138 π.Χ.), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ λεγόμενη «κρίση τοῦ παύρου» ἐδημιούργησε στὰ ἐργαστήριά του τὴν «περγαμηνή»²².

Ἡ Πέργαμος²³ ὑπῆρξε πρωτεύουσα τοῦ Βασιλείου, τὸ ὁποῖο ὡς σύμμαχος τῆς Ρώμης ἐκυριάρχησε σὲ μεγάλο τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἔφερε στὸν φθίνοντα ἑλληνιστικὸ κόσμον μίαν νέα ἀντίληψη τῆς πολεοδομίας, μίαν αἰσθησιμὴ μεγαλοπρεπείας, ἡ ὁποία ἐπηρέασε βαθύτατα τὴ ρωμαϊκὴ τέχνη.

Ὁ Χριστιανισμὸς, ἡ νέα θρησκεία, ἡ ὁποία ἀπυθύνετο ἀρχικὰ κυρίως πρὸς τοὺς καταπιεσμένους καὶ τὶς κοινωνικὰ κατώτερες τάξεις, ἐγίνε ἐνωριτάτα γνωστὸς στὴν περιοχὴ, ὅπου περὶ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰώνα μ.Χ. ὑπάρχει ὀργανωμένη Ἐκκλησία, τελοῦσα ὑπὸ Ἐπίσκοπον, ὅπως συνάγεται ἀπὸ αὐτὴν τὴν Καινὴ Διαθήκη, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται καὶ τὸ ἑξῆς: «Καὶ τῷ ἀγγέλῳ τῆς ἐν Περγάμῳ ἐκκλησίας γράφον...»²⁴.

Ἡ Πέργαμος ἀπέβη μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου σπουδαῖο χριστιανικὸ κέντρο. Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (4ος-6ος αἰώνας μ.Χ.) ἀνεγείρονται σὲ αὐτὴν χριστιανικοὶ ναοὶ ἢ μετατρέπονται ἀρχαῖοι ναοὶ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων σὲ χριστιανικοὺς.

2. Βασιλικὴ Α (Ἀσκληπιείου)

Ἡ Πέργαμος, σπουδαῖο θρησκευτικὸ, πνευματικὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὑπῆρξε ὀνομαστὴ σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο, μεταξὺ ἄλλων καὶ γὰρ τὸ Ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ὁ Ἀσκληπιὸς ἦτο κατ' ἄλλους μὲν ἔξανθρωπισθεὶς θεὸς ἢ ἡμίθεος, κατ' ἄλλους δὲ θεοποιηθεὶς ἄνθρωπος. Ἱερά αὐτοῦ, τὰ περίφημα «Ἀσκληπιεῖα», ὑπῆρχαν σὲ πολλὰ μέρη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τὰ ὁποῖα ἐπισκέπτοντο πολυάριθμοι πιστοί, προκειμένου νὰ ἀποκτήσουν τὴν υἰγιάν των ἢ νὰ εὐχαριστήσουν τὸν θεὸ γὰρ ἤδη ἐπιτευχθεῖσες ἰάσεις.

22. Ὁ πάπυρος ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πάρα πολὺ διαδεδομένος ὡς γραφικὴ ὕλη καὶ τὸ μονοπώλιο εἶχε ἡ Αἴγυπτος. Ἡ περγαμηνὴ κατασκευάζεται ἀπὸ δέριμα ζῶου, συνήθως ἀπὸ πρόβατο ἢ αἶγα. Ἡ καλλίτερη ποιότητος περγαμηνὴ κατασκευάζεται ἀπὸ δέριμα νεογέννητου ζῶου ἢ ἀκόμη καὶ ζῶου, προτοῦ αὐτὸ ἀκόμη γεννηθεῖ, ἐπειδὴ εἶναι πάρα πολὺ λεπτή. Ἡ περγαμηνὴ ὡς γραφικὴ ὕλη ἦτο ἀνθεκτικότερη, ἀλλὰ καὶ κατὰ πολὺ ἀκριβότερη τοῦ παύρου.

23. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 711-712.

24. *Ἀποκάλυψις* 2, 12.

Κατά τὸν 5ο αἰώνα μ.Χ. στὴ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀνηγέρθη μία χριστιανικὴ βασιλικὴ (βασιλικὴ Α)²⁵. Πρόκειται γιὰ τρικλιτὴ, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνοιστικοῦ τύπου²⁶. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτά, τὸ μεσαῖο κλίτος ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μία μεγάλη, ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως, τετράστω αἶθριο²⁷.

Στὸ μέσον περιῖπου τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ αἵθριου ἦτο προσσηρημένο τετραγώνου κατόψεως πρόσκισμα, τὸ ὁποῖο ἀπετέλει τὸ Βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς²⁸. Σὲ αὐτὸ ἐλάμβανε χώρα ἡ τελετὴ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος²⁹, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ἡ κατήχηση τῶν ὑποψηφίων διὰ τὸ βάπτισμα. Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος (βάθους 1,12 μ.), ἡ ὁποία εἶχε σχῆμα σταυροῦ. Στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχαν βαθυμίδες, οἱ ὁποῖες ἐχρησίμευαν διὰ τὴν κάθοδο καὶ ἀνοδο τῶν βαπτιζομένων. Τὸ δάπεδο τοῦ βαπτιστηρίου ἐκαλύπτετο μὲ ψηφιδωτά. Ἔτερο πρόσκισμα ἦτο προσκεκολλημένο στὸ μέσον περιῖπου τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς. Ἡ βασιλικὴ μετὰ τοῦ αἵθριου καὶ τῶν περὶ αὐτὴν προσκισμάτων περιεβάλλοντο ἀπὸ μία εὐρύχωρη αὐλὴ, ἡ ὁποία ἐπροστατεύετο ἀπὸ τοῖχο³⁰.

25. Χριστιανικὲς βασιλικὲς στὴ θέση Ἀσκληπιείων ἀνηγέρθησαν καὶ σὲ ἄλλα μέρη. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς παραδείγματα: α) Ἐπίδαυρος, πεντάκλιτη βασιλικὴ, β) Λεβὴν Κρήτης (σημερινὸς Λέντας), τρικλιτὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου κ.λπ.

26. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σσ. 277-278, εἰκ. 155 (κάτοψη). J. Strzygowski, *Kleinasien ...*, σ. 46, εἰκ. 30 (κάτοψη). V. Schultze, *Altchristliche Städte ...*, τόμ. II, σ. 41, εἰκ. 13 (κάτοψη).

27. Ἄ. Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ...*, τόμ. Α', σ. 100, πίν. Α, 6. Ch. Delvoye, *Βυζαντινὴ Τέχνη*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1975, σ. 45.

28. S. Ristow, «Frühchristliche Baptisterien», *Jahrbuch für Antike und Christentum* 27 (Münster/Wstf. 1998), σ. 243 (ἀριθμὸς μνημείου 648).

29. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1976, σ. 3 κέ.

30. Ἐπίσης τὰ ἀρχαῖα Ἱερά τῶν προχριστιανικῶν χρόνων περιεβάλλοντο συνήθως ἀπὸ μεγάλες καὶ εὐρύχωρες αὐλές, στοὺς χώρους τῶν ὁποίων συνεκεντρῶνοντο οἱ πιστοὶ κατὰ τὶς μεγάλες πανηγύρεις καὶ κατὰ τὴν τέλεση τῶν θυσιῶν καὶ γενικότερα τῆς λατρείας, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο σὲ αὐτά. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται κατὰ κανόνα καὶ

3. Βασιλική Β (Ίερὸν Σαράπιδος - Ίσιδος - Ἀρποκράτους)

Βορειοδυτικά τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Περγάμου κεῖται τεραστίων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ ἐρειπωμένο, ἐκπλήσσει τὸν ἐπισκέπτη μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὸν ὄγκο αὐτοῦ. Εἶναι γνωστὸ ὡς «ἐρυθρὸ οἰκοδόμημα» ἢ «ἐρυθρὰ αὐλὴ» (Kizil Avlu), ἐπεὶ εἶναι κτισμένο ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ ὀπποπλίνθους. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων αὐτοῦ ἔφεραν ἀρχικά ὀρθομαρμάρωση, ἡ ὁποία ὁμως δὲν διατηρεῖται. Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο οἰκοδόμημα τῆς ἀρχαίας Περγάμου, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ Ἱερὸ, ἀφιερωμένο στὶς αἰγυπτιακὲς θεότητες Σάραπι, Ίσιδα καὶ Ἀρποκράτη. Ὁρισμένα τμήματα τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ διατηροῦνται σὲ μεγάλο ὕψος (19 μ. περίπου)³¹. Τὸ κυρίως οἰκοδόμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ μία μεγάλων διαστάσεων αἴθουσα, ἡ ὁποία ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστάσεων 60 x 26 μ. περίπου). Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἀνηγέρθη πιθανῶς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμαίου Αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ (117-135 μ.Χ.).

Μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν περιοχὴ καὶ κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ., ὁ κεντρικὸς πυρήνας τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ μετεσκευάσθη σὲ χριστιανικὴ βασιλικὴ καὶ ἀφιερώθη στὸν Ἅγιο Ἰωάννη. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος ἔβαινε ἀπὸ δυσμὰς πρὸς ἀνατολὰς (106°) καὶ ἐνεφάνιζε ἀπόκλιση 16° πρὸς τὰ νοτιοανατολικά. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Οἱ κιονοστοιχίες ἔβαιναν ἐπάνω σὲ κτιστοὺς στύλοβάτες, οἱ ὁποῖοι διατηροῦνται κατὰ χώραν. Οἱ κίονες ἦσαν κυλινδρικοί, ἀρράβδωτοι ἀπὸ ἐρυθρὸ ἢ φαιόχρωμο γράνιτη, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦνται μέχρι σήμερα στὸν ἄξονα τοῦ μνημείου. Τὸ μεσαῖο κλίτος τῆς βασιλικῆς ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μία μεγάλη, ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καὶ ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Στὸν ἄξονα τῆς βασιλικῆς ἀνευρέθη μία μονολιθικὴ, μαρμαρίνη κολυμβήθρα, ἡ ὁποία ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ ἐξωτερικά, ἐνῶ ἐσωτερικά

στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές, καθὼς καὶ σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς, ἰδιαίτερα δὲ στὶς Μονές. Ἀπὸ μεγάλες αὐλές περιβάλλονται καὶ τὰ μουσουλμανικά Τεμένη, τὰ ὁποῖα καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐδέχθησαν ἔμμεσες ἢ ἄμεσες ἐπιδράσεις, τόσο ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ναοὺς τῶν προχριστιανικῶν χρόνων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές.

31. Ἁγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 714-715, 719-720.

έχει κυλινδρικό σχήμα (διάμετρος 0,70 και βάθος 0,20 μ.). Πρόκειται για την κολυμβήθρα του βαπτίσματος, η οποία έκειτο στο μέσον του φωτιστηρίου. Η κολυμβήθρα αρχικά είχε μεγαλύτερο βάθος, όμως λόγω των φθορών αυτής δεν διετήρησε το αρχικό αυτής βάθος.

Μετά τις αραβικές επιδρομές του 716-717 μ.Χ. η βασιλική αυτή ανακαινίσθηκε και το δάπεδό της ύπερυσώθηκε.

III. ΣΜΥΡΝΗ (IZMIR)

Νότια της Περγάμου και σε απόσταση 103 χλμ. από αυτήν, ανατολικά της νήσου Χίου και στο βάθος φυσικού ὄρμου, κείται η Σμύρνη (εικ. 1-4). Βόρεια του σημερινού κέντρου της Σμύρνης και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτό, στη θέση «Bayraklı», σε μικρή χερσόνησο και επάνω σε χαμηλό ὑψωμα, ιδρύθηκε ένας οικισμός στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. Κατά τον 10ο αιώνα π.Χ. την περιοχή αποίκισαν Αιολείς, οι οποίοι προήρχοντο από τη Λέσβο και άλλα νησιά του Αιγαίου Πελάγους και η πόλη γνώρισε μεγάλη ακμή³². Όσον αφορά στην προέλευση του ονόματος της πόλεως υπάρχουν πολλές εκδοχές, η πιθανότερη από τις οποίες φαίνεται να είναι εκείνη, σύμφωνα με την οποία το όνομα «Σμύρνη» προήλθε από το γεγονός ότι σε αυτήν ἐφύοντο και εξακολούθουν να φύονται πολλά ἄγρια σέλινα (*Arium graveolens*)³³, τα οποία ονομάζονται «Σμύρνιον».

Ο Μέγας Ἀλέξανδρος (356-323 π.Χ.) προέτρεψε τον Στρατηγὸ Λυσίμαχο να ιδρύσει μίαν νέα πόλη στις πλαγιές του ὄρους «Πάγος»³⁴, ὅπου ὑπῆρχε μία Ἀκρόπολη (σημερινὸ Kadifekale)³⁵. Μὲ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀρχίζει μίαν νέα ἐποχὴ ἀκμῆς καὶ εὐημερίας γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως τῆς Σμύρνης.

4. Ἀκρόπολη (Kadifekale)

Νότια του κέντρου της σημερινῆς Σμύρνης εὐρίσκεται ὑψωμα (ὑψόμετρο 150 μ. περίπου), τὸ ὁποῖο δεσπόζει στὴν περιοχὴ. Ὁ ἐπισκέπτης ἀτενίζει ἀπὸ αὐτὸ ὁλόκληρη τὴ Σμύρνη (εικ. 1) καὶ στρέφει τὸ βλέμμα του μέχρι τὴ Δύση,

32. Στὸ ἴδιο, σσ. 777-792.

33. G. Cheers, *Botanica*, Κολωνία 1998, σσ. 100-101.

34. Ἡ ἀρχικὴ ἔννοια τῆς λέξεως «πάγος» εἶναι «βράχος». Πρβ. «Ἄρειος πάγος» στὴν Ἀθήνα, ἥτο «ὁ εἰς τὰς Ἀράς Νύμφας ἀφιερωμένος βράχος». Τὸ ὑψωμα αὐτὸ δεσπόζει καὶ σήμερα σὲ ὁλόκληρη τὴ Σμύρνη καὶ τὴ γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχὴ.

35. Ἡ ὀνομασία εἶναι τουρκικὴ καὶ σημαίνει «τὸ φρούριο τοῦ καντηφέ».

δπου άπλώνεται τὸ Αἰγαῖο Πέλαγος μὲ τὰ καταγάλανα νερά του. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ ὕψωμα σώζονται λείψανα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ὀχύρωση, τὴ βυζαντινὴ καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων.

Σήμερα διατηροῦνται ἐκτεταμένα λείψανα τοῦ φρουρίου τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (εἰκ. 6, 7) μὲ τμήματα τοῦ τείχους σωζόμενα στὸ ἀρχικὸ αὐτῶν ὕψος, μία πύλη (εἰκ. 5), ἐσωτερικὲς κλίμακες ἀνόδου στὸν περιῶρομο τῶν τειχῶν κ.λπ. Ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ περιῶρου στὸ κέντρον αὐτοῦ διατηροῦνται ἐκτεταμένες ὑπόγειες ὕδατοδεξαμενές, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλων διαστάσεων ὀρθογωνίου κατόψεως χώρους, οἱ ὁποῖοι καλύπτονται μὲ κτιστές, ἡμικυλινδρικές ὀροφές. Ἐσωτερικὰ οἱ δεξαμενές αὐτές φέρουν ἐπίχρισμα ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτές πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τὰ προχριστιανικὰ χρόνια, ἄλλες ἀπὸ τοὺς μέσους καὶ νεωτέρους χρόνους, εἶναι δὲ βέβαιο ὅτι σχεδὸν ὅλες ἐχρησιμοποιοῦντο μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια.

Στὸν χώρο τοῦ φρουρίου διατηροῦνται μεταξὺ ἄλλων καὶ μαριμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη διαφόρων ἐποχῶν, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

5. Ἀρχαία Ἀγορά

Στὸ κέντρον περιῶρου τῆς σημερινῆς πόλεως τῆς Σμύρνης, βορειοδυτικὰ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν, ἐπίσης σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραλία, σὲ ἐκτεταμένη, ἐπίπεδη περιοχὴ, κείνται τὰ ἐντυπωσιακὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς πόλεως (εἰκ. 8, 9, 10). Πρόκειται γιὰ μεγάλων διαστάσεων καὶ ὀρθογωνίου κατόψεως χώρο, ὁ ὁποῖος περιβάλλεται στὶς τέσσερις πλευρὲς αὐτοῦ ἀπὸ διάφορα δημόσια οἰκοδομήματα, στοές, Ἱερά, ὑπόγειες δεξαμενές, σύστημα ὑδρεὔσεως, ἀποχετεύσεως κ.λπ.

Ἡ Ἀγορὰ ἔχει κατὰ τὸ μεγαλύτερο αὐτῆς μέρος ἀνασκαφεὶ καὶ ἀποτελεῖ ὀργανωμένο, ἐπισκέψιμο ἀρχαιολογικὸν χώρο, στὸν ὁποῖο ἐπίσης ἔχουν συγκεντρωθεῖ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα τόσο ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Σμύρνης, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ. Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονται καὶ ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἐπόμενα:

- α) Βάσεις κιόνων ἄνευ πλίνθου.
- β) Βάσεις κιόνων μετὰ πλίνθου.
- γ) Κορμοὶ κυλινδρικών, ἀρραβδῶτων κιόνων ἀπὸ μάρμαρο ἢ γρανίτη.
- δ) Κορινθιάζοντα κιονόκρανα μὲ φύλλα πριονωτῆς ἀκανθας.
- ε) Ἴωνικά κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος.

στ) Θωράκιο από λευκόχρωμο, λεπτόκοκκο μάρμαρο (διαστάσεων 1,00 x 0,80 μ.). Τοῦτο φέρει ἐπὶ τῆς κυρίας αὐτοῦ ὄψεως ἀνάγλυφο ἀνισοσκελῆ σταυρό, οἱ κεραίες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα. Στὸ ἄνω ἄκρο αὐτοῦ ὑπάρχει ταϊνία, ἐντὸς τῆς ὁποίας διατηροῦνται λείψανα μεγαλογράμματης ἐγγράμματης ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

[... ΥΠΕ]Ρ ΕΥΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΕΠΟΙΗΣΕΝ

Πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ 5ου αἰώνα μ.Χ. καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ τέμπλο παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πιθανῶς βασιλικῆς, τῆς Σμύρνης ἢ τῆς γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχῆς.

6. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Βορειοδυτικὰ τῆς Ἀκροπόλεως, νοτιοανατολικὰ τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Σμύρνης, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραλία καὶ πάνω σὲ μικρὴ, φυσικὴ ἔξαρση τοῦ ἐδάφους, ὑψώνεται τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σμύρνης (εἰκ. 11), στὸ ὁποῖο φυλάσσονται σπουδαῖα εὐρήματα, προερχόμενα ἀπὸ ἀνασκαφῆς ποῦ ἔλαβαν χώραν ἐντὸς τῆς πόλεως ἢ γύρω ἀπὸ αὐτὴν.

Στὴν αὐλὴ τοῦ Μουσείου κεῖται μεγάλος ἀριθμὸς ἀγαλμάτων, ἀναγλύφων, ἐπιγραφῶν (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν), ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν διαφόρων ἐποχῶν, σαρκοφάγοι κ.λπ. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἥτοι:

α) Βάσεις κιόνων.

β) Κορμοὶ κυλινδρικῶν, ἀρραβδῶτων κιόνων.

γ) Κορινθιάζοντα κιονόκρανα μὲ φύλλα ἄκανθας.

δ) Ἴωνικὰ κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος καὶ ἀνάγλυφους σταυροῦς στὶς στενὲς αὐτῶν πλευρῆς, οἱ κεραίες τῶν ὁποίων εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα.

ε) Δύο μαρμάρινοι πυρῆνες ἀπὸ χαμηλοῦς παλαιοχριστιανικοῦς ἄμβωνες, μετὰ συμφυῶν κλιμάκων (εἰκ. 12). Στὶς πλευρῆς των διατηρεῖται ἀνάγλυφος διάκοσμος ἀποτελούμενος ἀπὸ ἀχιβάδες, καθὼς καὶ ἀπὸ βλαστὸ κληματίδας, μὲ φύλλα ἄμπέλου καὶ σταφυλῆς. Οἱ ἄμβωνες αὐτοὶ παρουσιάζουν μεγάλη ὁμοιότητα μὲ παλαιοχριστιανικοῦς ἄμβωνες, οἱ ὁποῖοι φυλάσσονται στὸ Κάστρο τῆς Νερατζιᾶς τῆς νήσου Κῶ καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ.

Στὶς Συλλογῆς τοῦ Μουσείου, οἱ ὁποῖες εἶναι πλουσιότατες, περιλαμβάνονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς ἀντικείμενα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν μέσων χρόνων:

α) Χάλκινοι σταυροί, οί όποιοί άνηρτώντο από τόν τράχηλο και έφέροντο ώς φυλακτά από τούς πιστούς.

β) Χάλκινοι σταυροί εύλογίας.

γ) Μικρός σταυρός από έλεφαντοστούν.

δ) Τρία χάλκινα θυμιατήρια. Αύτά φέρουν ήμισφαιρική κάψα, ή όποία είναι άνηρημένη από τρεις, επίσης χάλκινες, άλυσίδες μικρού μήκους.

ε) Πήλινοι λύχνοι με σταυρούς τών παλαιοχριστιανικών χρόνων.

στ) Πήλινα πινάκια, τά όποία φέρουν εγχάρακτο διάκοσμο και έφυάλωση, προέρχονται πιθανώς από ναύαγια και είναι δυνατόν νά χρονολογηθούν στα τέλη του 12ου ή στις άρχές του 13ου αιώνα μ.Χ.³⁶.

7. Γκιουλ Μπαξέ (*Gül Bahçe*), βασιλική

Στά περιχώρα της Σμύρνης και στην περιοχή Γκιουλ Μπαξέ, τουρκική όνομασία, ή όποία σημαίνει «ό κήπος με τά ρόδα», κείται τά λείψανα μιάς παλαιοχριστιανικής βασιλικής μετά προσκισμάτων³⁷. Τό κυρίως σώμα της βασιλικής έμφανίζει όρθογωνίου σχήματος κάτοψη και έχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες, έκάστη από πέντε κίονες άποτελουμένη, σε τρία κλίτη. Από αύτά τό μεσαίο ήτο ευρύτερο τών πλαγίων και έπερατοϋτο σε μία μεγάλη, ήμικυκλική άψίδα προς άνατολάς, ή όποία έγγράφεται έντός όρθογωνίου, σύμφωνα με συριακά πρότυπα. Τά πλάγια κλίτη της βασιλικής έπερατοϋντο προς άνατολάς σε εύθειες πλευρές. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος όρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας, οί δύο στενές πλευρές του όποίου (νότια και βόρεια) έπερατοϋντο σε ήμικυκλικές άψίδες. Δυτικά του νάρθηκα ήτο προσηρημένο τρίστωο αίθριο.

Έκατέρωθεν της βασιλικής έκειντο διάφορα προσκίσματα, μεταξύ τών όποιών συμπεριλαμβάνεται και τό συγκρότημα του Βαπτιστηρίου³⁸. Ειδικότερα στη βορειοδυτική γωνία της βασιλικής ήτο προσηρημένο τό βαπτιστήριο. Τοϋτο άποτελείτο από έναν ευρύχωρο «έξώτερον» ή «προαύλιον οϊκον του βαπτίσματος», κείμενο προς δυσμάς και από τόν «έσωτερον οϊκον του βαπτίσματος» ή τό φωτιστήριο, τό όποιο έκειτο άνατολικά του πρώτου.

36. Παρόμοια βυζαντινά πινάκια φυλάσσονται στο Μουσείο, τό όποιο εύρίσκειται έντός του μεσαιωνικού φρουρίου της Άλικαρνασσού, καθώς επίσης και στο Μουσείο της νήσου Μεγίστης (Καστελλόριζου) και προέρχονται από ναύαγια.

37. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Άρχαιολογία*, σσ. 278-279, εικ. 156 (κάτοψη βασιλικής). J. Strzygowski, *Kleinasien ...*, σ. 49, εικ. 35 (κάτοψη).

38. A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*. Plans, notices et bibliographie, Παρίσι 1962, σ. 115. S. Ristow, «Frühchristliche Baptisterien», σ. 246 (άριθμός μνημείου 664).

Τὸ φωτιστήριον ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη καὶ ἐκαλύπτετο πιθανῶς μὲ κτιστό, χαμηλό, τυφλό, ἡμισφαιρικό τροῦλλο ἢ ξύλινη πυραμιδοειδῆ ὄροφῆ καὶ κεραμίδια³⁹. Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος (βάθους 1 μ.). Αὐτὴ ἦτο κτιστὴ καὶ οἱ ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων αὐτῆς ἐκαλύπτοντο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν (ὄρθομαρμάρωση).

Γύρω ἀπὸ τὸν τετράγωνο πυρήνα τοῦ φωτιστηρίου ὑπῆρχαν ὀρθογωνίου σχήματος διαμερίσματα, ὅπως παρατηρεῖται καὶ στὸ φωτιστήριον τοῦ βαπτιστηρίου, ποῦ κεῖται βορειοανατολικά τῶν δύο βασιλικῶν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὴν παραλία τῆς Κεφάλου, τῆς νήσου Κῶ τῆς Δωδεκανήσου⁴⁰. Ὁ περίξ τοῦ κυρίως φωτιστηρίου δημιουργούμενος αὐτὸς διάδρομος, ἀφ' ἐνὸς μὲν συμβάλλει στὸ νὰ ἐξαιρεται τὸ φωτιστήριον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐχρησίμευε γιὰ νὰ διέρχεται ἡ ἐπίσημη πομπή, ἡ ὁποία ἐλάμβανε χώραν ἀμέσως μετὰ τὴν τελετὴ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν, οἱ νεοφώτιστοι «*λευχειμωνοῦντες καὶ λαμπραδηφοροῦντες*», ἦτοι φέροντες ἀναμμένας λαμπάδας μετέβαιναν ἀπὸ τὸ φωτιστήριον στὸν κυρίως ναό, ὅπου ἐλάμβανε χώραν ἡ τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ οἱ νεόφωτοι μετεῖχαν γιὰ πρώτη φορὰ τῆς Θείας Λειτουργίας μέχρι τοῦ πέρατος αὐτῆς καὶ μετελάμβαναν τῶν Ἀρχράντων Μυστηρίων. Ἡ βασιλικὴ μετὰ τοῦ παρ' αὐτὴν βαπτιστηρίου χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ.

IV. ΕΦΕΣΟΣ (EFES - SELÇUK)

Ἡ Ἔφεσος⁴¹ κεῖται στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, περὶ τὰ 70 χλμ. νότια τῆς Σμύρνης, στὶς ἐκβολὲς τοῦ ποταμοῦ Καῦστρου (σήμερα Κιουτσουκ Μεντερές Σου) καὶ βόρεια τῆς νήσου Σάμου. Ἡ ὄνομασία αὐτῆς σχε-

39. Κατὰ κανόνα φωτιστήρια, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζουν τετραγώνου σχήματος κάτοψη, καλύπτονται μὲ ἡμισφαιρικό τροῦλλο. Πρβ. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια ...*, σσ. 115-126. Ὑποστηρίζεται ὁμως ὑπὸ ὀρισμένων ἐρευνητῶν ὅτι σὲ ἄλλες περιπτώσεις, βαπτιστήρια, τῶν ὁποίων τὸ φωτιστήριον ἔφερε τετραγώνου σχήματος κάτοψη, πιθανόν νὰ ἐκαλύπτοντο μὲ ξύλινη, πυραμιδοειδῆ ἢ τετράγωνη στέγη καὶ κεραμίδια. Πρβ. Δ. Πάλλας, «Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανεῖου ἐν Κορίνθῳ», *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τοῦ ἔτους 1976*, τεῦχος Α', 1978, σσ. 163-174.

40. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια ...*, σσ. 118-119.

41. Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικὴ Ἔφεσος», Διεθνὲς Συμπόσιον Ἐκατὸ χρόνια αὐτοκρατῶν ἐρευνῶν στὴν Ἔφεσο, 1985-1995, Βιέννη 12-18 Νοεμβρίου 1995, *Θεολογία* 70/Β-Γ (1999), σσ. 436-482.

τίζεται πιθανότατα προς τη λατινική λέξη «*Aprassa*», η οποία σημαίνει «μέλισσα». Είναι δε ενδιαφέρον ότι η μέλισσα απεικονίζετο τόσο επί νομισμάτων της Ἐφέσου, ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας.

Κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ἡ Ἐφεσος ἦτο κέντρον τῆς Ἰωνίας, ἡ ὁποία τὸ ἔτος 133 π.Χ. ὑπήχθη στὴ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τῆς Ἀσίας. Σπουδαῖο ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ Ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας, τὸ γνωστὸ «Ἀρτεμίσιον», ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαῦματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ Ἐφεσος ἔκειτο μετὰξὺ τοῦ ὑψώματος *Panayir Daği* (ὑψόμετρο 155 μ., ἀρχαῖο «Πῖον») καὶ τοῦ *Bülbul Daği*. Σύμφωνα μετὰ ἀρχαία παράδοση ἡ Ἐφεσος ἰδρύθηκε ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου οἰκιστοῦ Ἀνδρόκλου (εἰκ. 17-22).

Ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὴν περιοχὴ⁴². Ἦδη στὰ τέλη τοῦ ἰου αἰῶνα μ.Χ. ὑπάρχει στὴν Ἐφεσο ὀργανωμένη χριστιανικὴ Ἐκκλησία, τελοῦσα ὑπὸ ἓναν Ἐπίσκοπο: «*Τῷ ἀγγέλῳ τῆς ἐν Ἐφέσῳ ἐκκλησίας γράψον*»⁴³. Μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν περιοχὴ καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἰδρύθησαν χριστιανικοὶ ναοὶ στὴν Ἐφεσο ἢ μετετράπησαν ἀρχαῖα ἱερά τῶν προχριστιανικῶν χρόνων σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς, ὅπως συνέβη καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τοῦ γνωστοῦ τότε κόσμου. Μετὰξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἑξῆς:

8. Βασιλικὴ Παναγίας

Βορειοδυτικὰ τοῦ μεγάλου ἀρχαίου Θεάτρου τῆς Ἐφέσου (εἰκ. 13, 14, 15), βόρεια τῆς Ἀρκαδιανῆς ὁδοῦ (εἰκ. 16), ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ Θεάτρο πρὸς τὸν λιμένα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν, ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ Ὀλυμπιεῖον. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς τοῦ Ὀλυμπιεῖου ἔκειτο μεγάλων διαστάσεων στοὰ, ἡ ὁποία ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῆς «Μουσεῖον». Πρόκειται γιὰ πολὺ μεγάλων διαστάσεων, ὀρθογωνίου κατόψεως οἰκοδόμημα (διαστάσεων 260 x 30 μ. περίπου).

Περί τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ. ἡ στοὰ αὐτὴ μετεσκευάσθη σὲ χριστιανικὸ ναὸ (εἰκ. 23), τιμῶμενο στὸ ὄνομα τῆς Παναγίας⁴⁴. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἔφερε σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ προσκτισμάτων. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας καὶ δυτικότερα τρίστωο αἶθριο.

42. Πρὸς Ἐφεσίους 1, 1 κέ.

43. Ἀποκάλυψς 2, 1 κέ.

44. Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικὴ Ἐφεσος», σσ. 30-32.

Στό μέσον περίπου τῆς βορείας ἑξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου ἦτο προσκεκολλημένο τὸ Βαπτιστήριον⁴⁵ (εἰκ. 24). Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν «ἐξώτερον» ἢ «προαύλιον οἶκον τοῦ βαπτίσματος», τὸν «ἐσώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος» ἢ «φωτιστήριον» καὶ τὸ «χρισμάριον» (Consignatorium). Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, τὰ λείψανα τῆς ὁποίας διατηροῦνται κατὰ χώραν (εἰκ. 25). Αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ κυλινδρικό πυρῆνα (ἐσωτερικὲς διαστάσεις: διάμετρος 2,20, σῶζόμενο βάθος 1,10, ἀρχικὸ βάθος 1,50 μ.)⁴⁶.

Στὴ βασιλικὴ τῆς Παναγίας συνῆλθε τὸ ἔτος 431 μ.Χ. ἡ Γ' ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῇ Σύνοδος, ἡ ὁποία ἐδογματίσε ὅτι ἡ Παρθένος Μαρία εἶναι «Θεοτόκος».

Ἐναντι τῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν κεῖνται τὰ ἑρεῖπια ἐνὸς μεγάλων διαστάσεων οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖον ἀνασκάπτεται. Τοῦτο θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν του ὡς τὸ Ἐπισκοπεῖον τῆς Ἐφέσου.

9. Βασιλικὴ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου

Βορειοανατολικά τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπὸ τὸ κέντρον αὐτῆς, βορειοανατολικά τοῦ Ἄρτεμισίου καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, βόρεια τοῦ Selçuk⁴⁷ καὶ σὲ ἀπόσταση 200 μ. περίπου ἀπὸ τὸ κέντρον αὐτοῦ, ἐπάνω σὲ ἓνα ὕψωμα⁴⁸, κεῖνται τὰ ἑρεῖπια τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου⁴⁹ (εἰκ. 26, 27, 28). Σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση, στὴ θέση αὐτὴ ἔκειτο ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου

45. J. Volanakis, «Die Baptisterien von Ephesos und die Spendung der Taufe in frühchristlicher Zeit», *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos, Akten des Symposiums Wien 1995*, Textband, Wien 1999, σσ. 351-353.

46. Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικὴ Ἐφεσος», σ. 31.

47. Ἡ σημερινὴ ὀνομασία τοῦ οικισμού «Selçuk» ἀποτελεῖ προφανῶς παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος «Ayasoluk», ἦτοι «Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος» ἢ ἐπὶ τὸ συντομότερον «Ἁγιος Θεολόγος».

48. Βόρεια τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὕψωματος, διατηρεῖται μέχρι σήμερον σὲ καλὴ σχετικὰ κατάστασι μεσαιωνικὸ φρουρίον, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐλέγχεται ὁλόκληρῃ ἡ περιοχὴ. Τοῦτο ἦτο σὲ χρῆσι μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια, ἂν καὶ φαίνεται νὰ ἔχει ἰδρυθεῖ στὰ λείψανα παλαιότερου φρουρίου.

49. Γ. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαὶ τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* (1929), σσ. 89-228.

Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ὁ ὁποῖος ἐπέρασε τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του στὴν Ἐφεσο, ὅπου σὲ βαθὺ γῆρας ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα μ.Χ. ἰδρύθηκε ἐπάνω ἀπὸ ὑπογείους χώρους, φερομένους ὡς τοῦ τόπου τῆς ταφῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τετραγώνου κατόψεως οἰκοδόμημα (διαστάσεων 18 x 18 μ.), καλούμενο «Μνήμη», ἥτοι μνημεῖο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Περὶ τὸ ἔτος 400 μ.Χ. ἀνηρέθη στὴν ἴδια θέση μία βασιλική, ἔχουσα σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565 μ.Χ.) ἀνηρέθη στὴν ἴδια θέση ἐτέρα βασιλική, μήκους 130 καὶ πλάτους 65 μ., σὲ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ. Τὸ σταυροειδὲς μεσαῖο κλίτος αὐτῆς ἐκαλύπτετο μὲ ἔξι κτιστοὺς, ἡμισφαιρικοὺς τρούλλους. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως εὐρύχωρος νάρθηκας. Δυτικὰ τοῦ νάρθηκα ἦτο προσκεκολλημένο τετράστω αἶθριο (διαστάσεων 47 x 34 μ.)⁵⁰.

Βόρεια τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ ἦτο προσκεκολλημένο τὸ συγκρότημα τοῦ Βαπτιστηρίου⁵¹, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖτο ἀπὸ τὸν «προαῖλιον» ἢ «ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος», «τὸν ἐσώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος» ἢ «φωτιστήριον» καὶ τὸ χρισιμάριον. Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος (εἰκ. 29).

Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀπετέλει ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα χριστιανικὰ προσκνήματα καὶ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τὴν ἐπεσκέπτοντο πλῆθος χριστιανῶν. Αὐτὴ ἀργότερα ἐρειπώθηκε καὶ ἐγκαταλείφθηκε. Ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Ἁγγ. Σωτηρίου (1880-1965), κατὰ τὰ ἔτη 1921-1922, ἀνεκάλυψε δι' ἀνασκαφῶν τὸ μνημεῖο καὶ τὸ ἐρεῖνῃσε ἐν μέρει. Ἀργότερα τὴν ἀνασκαφή, μελέτη, συντήρηση καὶ δημοσίευση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου συνέχισαν ἐρευνητὲς τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρυμάτος καὶ οἱ ἐργασίες συνεχίζονται μέχρι σήμερα καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Τουρκίας.

10. Οἰκία τῆς Παναγίας (Meryemana Evi)

Νότια τῆς πόλεως τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, ἐπὶ τῶν δυτικῶν παρειῶν τοῦ ὑψώματος Aladağ κεῖται μικρὸ χριστιανικὸ ναῦδριο, κτισμένον ἀπὸ ἀγρολιθοδομῆ (εἰκ. 30, 31). Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθο-

50. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σσ. 361-364, εἰκ. 227 (κάτοψη). Ἰ. Βολανάκης «Χριστιανικὴ Ἐφεσος», σσ. 33-37.

51. J. Volanakis, «Die Baptisterien von Ephesos ...», σσ. 350-351.

γωνίου σχήματος κάτοψη και καλύπτεται ἐν μέρει μὲ τρούλλο και ἐν μέρει μὲ κτιστὴ ἡμικυλινδρική ὀροφή⁵². Τὸ ναῦδριο αὐτὸ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα μ.Χ. και ἔχει ἰδρυθεῖ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου οἰκοδομήματος, προερχομένου ἴσως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. Σύμφωνα μὲ ὑπάρχουσα παράδοση τῶν Λαζαριστῶν Μοναχῶν τῆς Σμύρνης, μοναχικοῦ Τάγματος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ὁμως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερη τοῦ 19ου αἰῶνα μ.Χ., τὸ ναῦδριο αὐτὸ ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευε ὡς κατοικία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ ἐπιγείου βίου Αὐτῆς, ὅταν ἤλθε και ἔμεινε στὴν Ἐφεσο, πλησίον τοῦ ἡγαπημένου μαθητοῦ τοῦ Κυρίου, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου και Εὐαγγελιστοῦ.

Ὁ χῶρος αὐτός, κατάφυτος ἀπὸ κυπαρίσσια, πεῦκα και ἔλαιόδενδρα, ἀποτελεῖ προσκύνημα διαχριστιανικὸ και διαθρησκευτικὸ. Σὲ αὐτὸ ἐρχονται Χριστιανοὶ διαφόρων ὁμολογιῶν (Ὁρθόδοξοι, Ρωμαιοκαθολικοί, Εὐαγγελικοὶ) και πιστοὶ δύο ἀκόμη μεγάλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, ἴτοι Ἐβραῖοι και Μουσουλμάνοι. Γιά ὅλους αὐτοὺς ὁ χῶρος εἶναι ἱερός και ἀπολαμβάνει μεγάλου σεβασμοῦ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς.

11. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Στὸ κέντρον τοῦ Selçuk κεῖται τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἐφέσου, στὸ ὁποῖο φυλάσσονται τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας Ἐφέσου, καθὼς και ἐκεῖνα τῶν γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχῶν. Στους χώρους τοῦ Μουσείου εὐρίσκονται και ὀρισμένα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἐφέσου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται:

α) *Θωρακίον ἄμβωνα μὲ παράσταση τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ*. Στὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἐκτίθεται τμήμα θωρακίου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, προερχόμενο ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἄμβωνα (ἀριθμὸς εὐρετηρίου 739). Τοῦτο κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπὸ βλαστὸ κισσοῦ, ἐνῶ στὸ κέντρον παρίσταται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ⁵³ (εἰκ. 32).

Εἰδικότερα ὁ Ἀβραάμ εἰκονίζεται ὀλόσωμος, ὄρθιος, στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ. Φορεῖ ποδῆρη χιτῶνα και ἱμάτιο. Μὲ τὸ ἀριστερὸ του χεῖρ κρατεῖ τὰ μαλλιά τῆς κεφαλῆς τοῦ υἱοῦ του Ἰσαάκ, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ, τὸ ὁποῖο ἔχει ὑψωμένο, φέρει γυμνὴ μάχαυρα και εἶναι ἔτοιμος νὰ θυσιάσει τὸν Ἰσαάκ. Ὁ Ἰσαάκ παρίσταται ὡς μικρὸ παιδίον γονυκλινῆς ἐπά-

52. Ἴ. Βολανάκης, «Χριστιανικὴ Ἐφεσος», σσ. 40-41.

53. *Γένεσις* ΚΒ', 1-19.

νω σέ τετραγώνου σχήματος βωμό, με σκυμμένο τὸ κεφάλι σέ ἔνδειξη ὑποταγῆς, ἔτοιμος νά θυσιασθεῖ ἀπὸ τὸν γέροντα πατέρα του. Κάτω καὶ δεξιὰ εἰκονίζεται ἓνα δεμάτι ξύλα, τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὸ ἄναμμα τῆς φωτιᾶς, προκειμένου νά πραγματοποιηθεῖ ἡ θυσία. Ἐνω καὶ ἀριστερὰ προβάλλει ἀπὸ τὰ νέφη «ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Κυρίου», σέ ἔνδειξη ὅτι πάντα, ὅσα λαμβάνουν χώραν, γίνονται σύμφωνα μὲ τὸ θεῖον θέλημα.

Πρόκειται γιὰ ἔργο ἀρίστης ποιότητος τῶν μέσων τοῦ βου αἰῶνα μ.Χ. καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, ὁ ὁποῖος ἴστατο στὸ κέντρον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

β) *Σαρκοφάγος Ἐλπιδιανοῦ οἰκοδόμου*. Στὴν ἐξωτερικὴ αὐλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Ἐφέσου καὶ ἀριστερὰ, ὡς πρὸς τὸν εἰσερχόμενο, ἔχει τοποθετηθεῖ μία μαρμαρινὴ μονολιθικὴ σαρκοφάγος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν κυρία σαρκοφάγο καὶ ἀπὸ ἀμφικλινές ἢ σμαρωτὸ κάλυμμα, τὰ ἄκρα τοῦ ὁποίου περατοῦνται σέ ἀετωματικὲς ἐπιστέφεις.

Στὴν κυρία ὄψη τοῦ κάτω τμήματος τῆς σαρκοφάγου ὑπάρχει ἀνάγλυφος διάκοσμος, ἀποτελούμενος ἀπὸ βουκράνια καὶ γιρλάντες. Στὴν κυρία ὄψη τοῦ καλύμματος αὐτῆς καὶ στὸ κέντρον αὐτοῦ ὑπάρχει Χριστόγραμμα μὲ σταυρὸ, ἐκατέρωθεν τῶν ὁποίων εὐρίσκονται τὰ ἀποκαλυπτικὰ γράμματα: Α - Ω⁵⁴. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ Χριστογράμματος ὑπάρχει ἐγχάρακτη δίστιχη, μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΑΥΤΗ Η ΣΟΡΟΣ ΕΛΠΙΔΙΑΝΟΥ

ΟΙΚΟΔΟΜΟΥ

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ θανόντος, ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ: «οἰκοδόμος». Ἐπὶ τὸ «οἰκοδόμος» θὰ πρέπει πιθανῶς νά ἐννοήσουμε «ἀρχιτέκτων». Πιθανῶς ἡ σαρκοφάγος αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἐχρησιμοποιήθηκε τὸ δεῦτερον κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα μ.Χ., πρὸς ταφὴν τοῦ Ἐλπιδιανοῦ.

γ) *Κολυμβήθρα βαπτίσματος*. Στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἐφέσου ἐναπόκειται μία μαρμαρινὴ μονολιθικὴ κολυμβήθρα, ἡ ὁποία εὐρέθηκε στὸ Kusadasi καὶ μετεφέρθηκε στὸ Μουσεῖο πρὸς φύλαξιν⁵⁵. Ἡ κολυμβήθρα αὐτὴ ἔκειτο προφανῶς στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου παλααιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου. Στὸ χεῖλος τῆς κολυμβήθρας διατηρεῖται ἐγχάρακτη μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

54. Ἀποκάλυψις 1, 8.

55. S. Ristow, «Frühchristliche Baptisterien», σ. 248 (ἀριθμὸς μνημείου 677).

+ ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΟΥ ΟΙΔΕΝ Ο Θ(Ε)ΟC ΤΟ ΟΝΟΜΑ

Πρόκειται προφανώς για άφιρωματική επιγραφή εκείνου, ο οποίος προσέφερε τα χορήματα για την κατασκευή της κολυμβήθρας. Έντυπωσιάζει ή χριστιανική ταπεινοφροσύνη του χορηγού, όμως δεν μας βοηθάει καθόλου και έτσι στερούμεθα περισσότερων στοιχείων, αναφορικά με τους χορηγούς και τις χορηγίες κατά την παλαιοχριστιανική εποχή⁵⁶.

V. ΚΟΥΣΑΝΤΑΣΙ (ΚΟΥΣΑΔΑΣΙ)

Νοτιοδυτικά της Έφεσου και σε απόσταση 20 χλμ. περίπου από αυτήν, απέναντι από τη νήσο Σάμο και επί των ακτών του Αιγαίου Πελάγους, κείται το Κουσάντασι, σπουδαίο σήμερα τουριστικό θέρετρο, το οποίο επισκέπτονται χιλιάδες ξένων ετησίως. Η ονομασία «Κουσάντασι» σημαίνει «νήσος των πουλιών» και προέρχεται από το όνομα μικρής νησίδας, ή όποια κείται μπροστά από τον οικισμό. Τα τελευταία χρόνια και ύστερα από επίχωση του θαλασσίου τμήματος του χωρίζοντος την ξηρά από τη νησίδα αυτή και την κατασκευή άμαξιτου δρόμου, η νησίδα μετεβλήθη στην πραγματικότητα σε χερσόνησο, την όποιαν επισκέπτεται μεγάλος αριθμός τουριστών.

Ο σημερινός οικισμός, ο οποίος τα τελευταία χρόνια έχει μεγάλως επεκταθεί και έχει μεταβληθεί σε ολόκληρη πόλη, κείται στη θέση μιας αρχαίας πόλεως, την όποιαν όρισμένοι έρευνητές ταυτίζουν με την αρχαίαν «Νεάπολιν». Επί της βυζαντινής εποχής ή πόλη ήτο γνωστή με το όνομα «Άνια». Οί Βενετοί και οί Γενουάτες την αποκαλούσαν «Scala puona», που στην πραγματικότητα άποτελεί μετάφραση στα λατινικά της αρχαίας αυτής ονομασίας, ήτοι της Νεαπόλεως.

56. Στο βορειοδυτικό άκρο της νήσου Ρόδου και σε απόσταση 80 χλμ. περίπου από την πόλη της Ρόδου εύρισκεται ο οικισμός «Μεσαναγρός», στο κέντρον του όποιου έχει άνασκαφεί μία παλαιοχριστιανική βασιλική. Η βασιλική αυτή εμφανίζει τουλάχιστον δύο οικοδομικές περιόδους. Μετά την έρειπωση της βασιλικής Β και κατά τους μέσους χρόνους, άνηγέρθη στον χώρο του Ίερου Βήματος της βασιλικής Β ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ο όποιος διατηρείται σε καλή κατάσταση μέχρι σήμερα. Έντός του ναού της Κοιμήσεως και στο δυτικό αυτού τμήμα διατηρείται μία μαρμαρίνη, μονολιθική κολυμβήθρα, ή όποια φέρει το σχήμα έλευθέρου σταυρού. Στο χείλος αυτής υπάρχει έγχάρακτη, μεγαλογράμματη επιγραφή:

+ ΥΠΕΡΙ ΕΥΧΙC ΚΕ CΩΤΗΡΙΑC + ΩΝ ΥΔΕΝ Ο ΘΕΟC ΤΑ ΟΝΟ + ΜΑΤΑ

Ά. Όρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου», *Άρχαιον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος (=ΑΒΜΕ)* 6 (1948), σ. 39, εικ. 33.

12. Δημοτικό Πάρκο, Ὑπαίθρια Ἀρχαιολογική Συλλογή

Στὸ κέντρον τῆς σημερινῆς πόλεως καὶ ἐπὶ τῆς παραλίας κεῖται τὸ Δημοτικό Πάρκο, στὸ ὁποῖο ὑπάρχει μία υπαίθρια Ἀρχαιολογική Συλλογή, περιλαμβάνουσα μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀρχιτεκτονικά μῆλη παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων, προερχόμενα ἀπὸ χριστιανικοὺς ναοὺς κειμένους στὸ Κουσάντασι ἢ στὶς γύρω ἀπὸ αὐτὸ περιοχές. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἐπόμενα ἀρχιτεκτονικά μῆλη:

- α) Βάσεις κιόνων ἄνευ πλίνθου.
- β) Βάσεις κιόνων μετὰ πλίνθου, κοσμούμενες μὲ ἀναγλύφους σταυροῦς καὶ Χριστόγραμμα.
- γ) Κορμοὶ κυλινδρικών ἀροαβδῶτων κιόνων.
- δ) Ἴωνικὸ κιονόκρανο μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος, τὸ ὁποῖον φέρει στὴ μία στενὴ πλευρὰ αὐτοῦ ἀνάγλυφο σταυρό, οἱ κεραίες τοῦ ὁποῖου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα αὐτῶν.
- ε) Κορινθιάζοντα κιονόκρανα μετὰ φύλων ἄκανθας.
- στ) Κολουροπιραμοειδῆ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφο ψαθωτὸ διάκοσμο.
- ζ) Διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι παρῶντων.
- η) Θωράκια παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνα, φέροντα ἀνάγλυφο διάκοσμο.
- θ) Τμῆμα κοσμήτου, προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη βυζαντινοῦ τέμπλου (11ος-12ος αἰώνας μ.Χ.).

Σημειωτέον ὅτι τετράφυλλη μαρμαρινὴ κολυμβήθρα, ἡ ὁποία ἀπεκαλύφθη στὸ Κουσάντασι καὶ περὶ τῆς ὁποίας ἔγινε ἤδη λόγος, φυλάσσεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἐφέσου.

13. Νῆσος τῶν πουλιῶν, μεσαιωνικὸ φρούριο

Ἐπάνω στὴ «νῆσον τῶν πουλιῶν» ὑπάρχει φρούριο, τὸ ὁποῖο ἀνηγέρθη κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (πιθανῶς κατὰ τὸν 14ο-15ο αἰώνα μ.Χ.) καὶ τὸ ὁποῖο διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Αὐτὸ φαίνεται νὰ ἦτο σὲ χρῆση μέχρι πρὶν λίγες δεκαετίες ἀπὸ σήμερα καὶ τοῦτο, διότι δι' αὐτοῦ ἐλέγχεται ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ. Στὸ βορειοανατολικὸ τμῆμα τῆς νησίδας αὐτῆς κεῖται λακκοειδῆς τάφος εὐσεβοῦς Μουσουλμάνου⁵⁷, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑψώνονται κυπαρίσσια⁵⁸, ἐλαιόδενδρα, δάφνες, μία τερέμινθος ἢ τερέβινθος (κοινῶς

57. Οἱ Μουσουλμάνοι ἔχουν καὶ αὐτοὶ τὰ ἱερά πρόσωπα, τὰ ὁποῖα τιμοῦν, ὅπως οἱ Χριστιανοὶ τοὺς Ἁγίους τῶν.

58. Τὰ κυπαρίσσια ἤδη ἀπὸ τὴ Μινωικὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους φυτεύονται συνήθως γύρω ἀπὸ ἱεροὺς χώρους καὶ κοιμητήρια.

ντραμιθιά ή γραμιθιά) και άλλα. Στόν τάφο αυτόν άσκειται μέχρι σήμερα και από παλαιότερα έντονη λαϊκή λατρεία. Πλήθος κόσμου επισκέπτεται τόν χώρο, ό όποιος θεωρείται υπό τών Μουσουλμάνων ιερός, γονατίζει πρό του τάφου, ανάβει κεριά, προσφέρει νομίματα και κρεμιά στα κλαδιά τών παρακειμένων δένδρων μικρές ταινίες από ύφασμα, κάνοντας σχετική εύχή. 'Η λαϊκή αυτή λατρεία άπαντά και σε άλλα μέρη του μουσουλμανικού και χριστιανικού κόσμου⁵⁹. Σε αυτήν παρατηρούνται άρχαίοτατοι λατρευτικοί χειρισμοί, καθώς και επιβιώσεις δεινρολατρείας⁶⁰.

14. Παμουτζάκ (Pamucak), βυζαντινός οικισμός - βασιλική

Βόρεια του Κουσάντασι και μεταξύ αυτού και της παραλίας Παμουτζάκ, παρά τη θάλασσα, άπεκαλύφθησαν μισοβυθισμένα τά έρείπια μιας βυζαντινής βασιλικής του 13ου αιώνα μ.Χ., καθώς και λείψανα τείχους και οικοδομημάτων τών βυζαντινών επίσης χρόνων⁶¹. 'Η περιοχή ταυτίζεται με τη θέση της άρχαίας πόλεως «Φύγελα» ή «Πύγελα», στην όποία, σύμφωνα με τόν Στράβωνα (63 π.Χ.-21 μ.Χ.), ύπήρχε ναός άφιερωμένος στην Άρτέμιδα Μουνιχία: «*Είτα Πύγελα πολίχνιον, ιερόν έχον Άρτέμιδος Μουνιχίας*»⁶².

Στη θέση αυτή συνεκέντρωσε ό στρατηγός του Βυζαντίου και μετέπειτα αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς (963-969 μ.Χ.) τις δυνάμεις του, τό έτος 961 μ.Χ., με τις όποιες έξεστράτευσε έναντίον τών Άράβων της Κρήτης, οι όποιοι είχαν καταλάβει τη μεγαλόνησο κατά τά έτη 824-828 μ.Χ. και την κατείχαν έως τό 961 μ.Χ. 'Ο Νικηφόρος κατώρθωσε να άπελευθερώσει την Κρήτη από τούς Άραβες και να την έπανεντάξει στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. 'Ο 'Ιωάννης ό Ξένος και ό Νίκων, ό επικληθείς «Μετανοείτε», εργάσθηκαν δραστήρια για την έπιστροφή τών κατοίκων της Κρήτης στον Χριστιανισμό και την παλινόρθωση και την άναδιοργάνωση της Έκκλησίας της Κρήτης.

59. Ένδεικτικά άναφέρονται τά έξης παραδείγματα: α) Κύπρος, Πάφος, Κατακόμβη της Άγίας Σολομωνής, β) Κύπρος, Καλοπαναγιώτης.

60. 'Ιερά δένδρα, τά όποία άποτελούν άντικείμενο ειδιικής τιμής και σεβασμού και στα όποια λαμβάνουν χώραν λατρευτικοί χειρισμοί, άπαντούν σε πολλά μέρη της Κρήτης, του Άγίου Όρους και της Έλλάδος γενικότερα. Ένδεικτικά άναφέρονται τά έξης: α) Κρήτη, Γόρτυνα, άειθαλής πλάτανος, β) Κρήτη, Μονή Παναγίας Παληανής, ιερό μυρτιά, γ) Άγιον Όρος, Μονή Χιλανδαρίου, ιερό κληματίδα φυομένη από τόν τάφον του κήτορα κ.λπ.

61. Άγγ. Κιντή, *Τουρκία*, σ. 466.

62. Στράβων, XIV, 639.

15. Ἐσλάν Μπουρνού (*Aslan Burnu*), βασιλική

Στὴν περιοχή «Ἐσλάν Μπουρνού»⁶³, ἡ ὁποία βρίσκεται παρὰ τὸ Κουσάντασι, ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τὰ δάπεδα τῆς ὁποίας ἐκαλύπτοντο μὲ πολύχρωμα ψηφιδωτά. Παρὰ τῆ βασιλικῆ ἐκεῖτο τὸ Βαπτιστήριο, ἡ κολυμβήθρα τοῦ ὁποίου ἔχει μορφὴ ἐξωτερικὰ σταυροσχημὴ καὶ ἐσωτερικὰ ἐλλειψοειδῆ⁶⁴. Ἡ κολυμβήθρα αὐτὴ εἶναι μονολιθικὴ (βάθους 0,98 μ.) καὶ στίς τέσσερις γωνίες τοῦ χειλούς τῆς ὑπάρχουν ἰσάριθμοι σταυροί. Ἡ βασιλικὴ ἰδρύθηκε κατὰ τὸν 5ο αἰώνα μ.Χ. Σύγχρονα πρὸς τὴ βασιλικὴ εἶναι τὸ βαπτιστήριο καὶ τὰ λοιπὰ παρακείμενα προσκτίσματα⁶⁵.

VI. ΤΡΑΛΛΕΙΣ (AYDIN)

Ἐνατολικά τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ ἀπόσταση 51 χλμ. ἀπὸ αὐτήν, στὴν εὐρύχωρη καὶ εὐφορῆ κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Μαιάνδρου (τουρκικὰ «Büyük Menderes») καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία συνδέει τὴν Ἐφεσο μὲ τὴ Λαοδίκεια τῆς Φρυγίας, κεῖται σήμερα ἡ πόλη «Aydin», λέξι τουρκικῆ, ἡ ὁποία σημαίνει «αὐγή».

Τὸ Ἀιδίνιον, ὅπως εἶναι γνωστὴ ἡ πόλη στὰ ἑλληνικά, κεῖται στὴν περιοχή, ὅπου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εὕρισκετο ἡ πόλη Τράλλεις⁶⁶. Εἰδικότερα, ἡ πόλη τῶν Τράλλων ἐκεῖτο βορειοανατολικά τῆς σημερινῆς πόλεως τοῦ Ἀιδινίου, ἐπάνω σὲ ἓνα πλάτωμα, τὸ ὁποῖο φέρει τὴν ὀνομασίαν «Güzel Hisar», ἥτοι Ὁραῖος Πύργος. Τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακά⁶⁷ καὶ ἡ περιοχή δὲν ἔχει συστηματικῶς ἐρευνηθεῖ ἢ ἀνασκαφεῖ μέχρι σήμερα.

Ὅπως πιστεύεται, οἱ Τράλλεις ἰδρύθησαν ἀπὸ Ἀργεῖους ἀποίκους. Ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα π.Χ. ἕως τὸ ἔτος 334 π.Χ. ἡ πόλη ἐτέλει ὑπὸ τὴν περσικὴ κυριαρχία, ὁπότε ὑπετάγη στὸν Μέγα Ἀλέξανδρο. Ἡ πόλη ἀνῆκε στὸν

63. Ἡ ὀνομασία «A[ρ]σλάν Μπουρνού» σημαίνει «τὸ ἀκρωτήριο τοῦ λέοντα». Πρβ. τὴν ὀνομασίαν «Λέντας», τῆς ἀρχαίας κρητικῆς πόλεως «Λεβήνος», κειμένης ἐπὶ τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς νήσου Κρήτης. Ὁ «Λέντας» ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὴ μορφὴ ὑψώματος, κειμένου παρὰ τὴν εἴσοδο τοῦ λιμένος αὐτοῦ, ἡ ὁποία ὁμοιάζει μὲ λέοντα. Ἀπὸ τὸ «Λέντας» προήλθε τὸ «Λέντας».

64. Πρβ. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια ...*, σσ. 113-114, πίν. VIII, δ.

65. S. Ristow, «Frühchristliche Baptisterien», σ. 242 (ἀριθμὸς μνημείου 647).

66. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 245-248.

67. J. Freely, *Türkei ...*, σ. 268.

Λουσίμαχο, όταν περί τὸ 260 π.Χ. τὴν κατέλαβε ὁ Σέλευκος ὁ Α΄, ὁ ὁποῖος τὴν ὠνόμασε «Σελεύχεια τοῦ Μαϊάνδρου». Οἱ Τράλλεις ἐνσωματώνονται τὸ ἔτος 190 π.Χ. στὸ Βασίλειο τῆς Περγᾶμου. Τὸ ἔτος 129 π.Χ. ἡ πόλις τῶν Τράλλεων κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων. Τὸ 27 π.Χ. οἱ Τράλλεις κατεστράφησαν ἀπὸ ἰσχυρὸ σεισμό, ὁ ὁποῖος ἐπληξε τὴν περιοχὴ. Ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας Ὁκταβιανὸς Αὐγουστος ἀνοικοδόμησε τὴν πόλι, γι' αὐτὸ καὶ ὠνομάσθηκε πρὸς τιμὴν του «Καيسάρεια».

Ἀπὸ τὶς Τράλλεις κατήγοντο πολλὲς καὶ μεγάλες προσωπικότητες, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ μαθηματικὸς καὶ ἀρχιτέκτονας Ἀνθέμιος ὁ Τραλλιανὸς (6ος αἰώνας μ.Χ.), ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τὸν Ἰσίδωρο τὸν Μιλήσιο ἀνήγειραν τὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (532-537 μ.Χ.). Ἀπὸ τὶς Τράλλεις κατήγοντο ἐπίσης οἱ ἐπόμενοι τρεῖς, ἀδελφοὶ τοῦ Ἀνθемίου: α) Ὁ ἰατρὸς Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανός, ὁ περισσότερον φημισμένος ἰατρὸς τῶν συγχρόνων αὐτοῦ, β) ὁ νομομαθὴς Ὀλύμπιος ὁ Τραλλιανός καὶ γ) ὁ διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς Μηνόδορος ὁ Τραλλιανός.

16. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη

Στὴν περιοχὴ τῶν Τράλλεων διατηροῦνται διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται βάσεις κιόνων, κορμοὶ κυλινδρικών ἀρραβδώτων κιόνων, κιονόκρανα κ.λπ. Ἀπὸ αὐτὰ εἰκάζεται ἡ ὑπαρξὴ χριστιανικοῦ ναοῦ ἢ ναῶν στὴν περιοχὴ. Σημειωτέον ὅτι ὑφίστατο καὶ Ἐπισκοπὴ Τράλλεων, ἃρα θὰ ὑπῆρχε ὁπωσδήποτε χριστιανικὸς ναός, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ ἀπετέλει τὸν καθεδρικό ναὸ τῶν Τράλλεων.

VII. ΝΥΣΣΑ (NISA)

Ἀνατολικά τῶν Τράλλεων καὶ σὲ ἀπόσταση 32 χλμ. ἀπὸ αὐτές, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Τράλλεων-Λαοδικείας τῆς Φρυγίας καὶ σὲ μία κατάφυτη περιοχὴ, εὐρίσκονται τὰ εἱρεῖπια τῆς ἀρχαίας Νύσσης⁶⁸.

Ἡ Νύσσα ἰδρύθηκε πιθανῶς στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ. ἀπὸ τὸν Σελευκίδη βασιλεῖα Ἀντίοχο Γ' τὸν Σωτήρα (325-261 π.Χ.) καὶ ὤφειλε τὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐημερίαν της στὸ Ἱερὸ τοῦ Πλούτωνα, τὸ ὁποῖο ἔκειτο σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν καὶ στὴ σημερινὴ θέσι «Ἀχάρακα» (Aşaraka). Τὰ περισσότερα μνημεῖα τῆς Νύσσης προέρχονται ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρό-

68. Ἀγγ. Κιντὴ, *Τουρκία*, σσ. 677-680.

νους, εποχή κατά την οποία η Νύσσα ἐγνώρισε καὶ τὴ μεγαλύτερη αὐτῆς ἀκμῆ. Σὲ μία πολὺ ρομαντικὴ τοποθεσία εὐρίσκονται τὰ περιβαλλόμενα ἀπὸ πλούσια, ἄγρια βλάστηση ἀρχαία λείψανα, κείμενα στὶς δύο πλευρὲς μιᾶς βαθῆς χαράδρας, ἡ ὁποία σχηματίζεται στὶς πλαγιὲς τοῦ ὄρους «Μεσογή».

Ὁ ἀρχαῖος γεωγράφος Στράβων⁶⁹, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ β' μισό τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ. ἔζησε στὴ Νύσσα ὡς φοιτητῆς, χαρακτηρίζει τὴν πόλη ὡς «διπλή», χωρισμένη ἀπὸ τὰ ὕδατα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα καὶ τῆς ἀνοιξιᾶς ρέουν μέσῳ ἐνὸς φυσικοῦ ἀνοίγματος βράχων, προερχόμενα ἀπὸ τὸ ὄρος «Μεσογή». Ὁ Στράβων περιγράφει τρεῖς κατασκευές, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἰδρυθεῖ παρὰ τὴ χαράδρα ἢ πάνω ἀπὸ αὐτήν, ἦτοι: μία γέφυρα, ἓνα μικρὸ ἀρδευτικὸ αὐλάκι στὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ καὶ τὸ Ἀμφιθέατρο, ἓνα θαυραλέο ἔργο, τὸ ὁποῖο ἐξετείνεται ὑπεράνω τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ καὶ συνδέει τὶς δύο πλευρὲς τῆς πόλεως τῆς Νύσσης μεταξὺ τῶν. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα διατηροῦνται μέχρι σήμερα μόνον λείψανα⁷⁰.

Στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Νύσσης ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ ἕως σήμερα τὰ ἑξῆς μνημεῖα: α) τὸ Θέατρο, β) μία ρωμαϊκὴ γέφυρα, γ) ὑπόγεια αὐλάκα ὕδρευσης, δ) ἡ Βιβλιοθήκη, ε) τὸ Γυμνάσιον, στ) ἡ Ἄγορά, ζ) τὸ Γεροντικόν, η) τὸ Ἀμφιθέατρο, θ) ἡ Νεκρόπολις, ι) δύο χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ ἄλλα⁷¹.

Ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὴν περιοχὴ. Κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἀνεγείρονται στὴ Νύσσα χριστιανικοὶ ναοὶ, τὰ λείψανα δύο ἐκ τῶν ὁποίων διατηροῦνται μέχρι σήμερα.

17. Ὀκταγωνικὸς ναὸς

Στὴ Νύσσα, ἡ ὁποία ἦτο ἔδρα Ἐπισκόπου, ἐχρημάτισε Ἐπίσκοπος ὁ Γρηγόριος Νύσσης (335-394 μ.Χ.)⁷², ἀδελφὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἦτο μεγάλης μορφώσεως ἄνδρας, πολυγραφώτατος, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος τῆς δράσεως. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 379-394 μ.Χ. ἰδρυσε ἓναν ὀκταγωνικοῦ σχήματος ναό, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸς σὲ ἡμᾶς μόνον ἀπὸ φιλολογικὰς πηγὰς καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο χριστιανικὸ μνημεῖο, τὸ ὁποῖο ἐστεγάζετο μὲ κτιστὸ ἡμισφαίρειο

69. Ὁ Στράβων γεννήθηκε στὴν Ἀμάσεια τοῦ Πόντου περὶ τὸ 63 π.Χ. καὶ ἀπέβισε μετὰ τὸ ἔτος 21 μ.Χ.

70. J. Freely, *Türkei* ..., σσ. 269-270.

71. Στὸ ἴδιο, σ. 269 (τοπογραφικὸ διάγραμμα).

72. B. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie*, σσ. 303-308.

τρούλλο. Ὁ ναός αὐτός, γνωστός ὡς «τὸ ὀκτάγωνον τῆς Νύσσης», περιγράφεται λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Νύσσης σὲ Ἐπιστολὴ αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον, Ἐπίσκοπο Ἰκονίου⁷³ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (σημερινὴ Κορυα). Στὴν Ἐπιστολὴ αὐτῆ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐπόμενα:

«Σταυρός ἐστι τοῦ εὐκτηρίου τὸ σχῆμα, τέτταρσιν, ὡς εἰκός, οἴκοις ἀπαυταχόθεν ἀναπληρούμενος ... Ἄλλ' ἐγκείται τῷ σταυρῷ κύκλος ὀκτῶ γωνίαις διεπιλημμένος. Κύκλον δὲ διὰ τὸ περιφερέες ὀνόμασα τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα, ὥστε τὰς δύο τοῦ ὀκταγώνου πλευρὰς τὰς ἐκ διαμέτρου ἀλλήλαις ἀντικειμένας, δι' ἀψίδων τοῖς τετραγῶν παρακειμένοις οἴκοις τὸν ἐν τῷ μέσῳ συνάπτειν κύκλον ... τὸ δὲ ἀπ' ἐκείνου (τοῦ ὀκταγώνου) οἴκου στρόβιλος ἔσται κωνοειδής, τῆς εἰλήσεως τὸ σχῆμα τοῦ ὀρόφου ἐκ πλατέος εἰς ὀξύν σφήνα καταληγούσης»⁷⁴.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ τρούλλου τοῦ ὀκταγώνου αὐτοῦ ἔγινε μὲ ὀπτοπλίνθους (τοῦβλα), ὄχι μὲ χρῆση ξυλοτύπων, κατὰ τὸ κρατοῦν στὴ Ρώμη σύστημα, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ ἀρχαία ἀνατολικὴ μέθοδο, καλουμένη «ἀνεπίσκευον εἰλησιν»⁷⁵. Ἐρευνητὲς ἐπεχείρησαν, στηριζόμενοι στὴν ἀνωτέρω περιγραφή, νὰ ἀναπαραστήσουν τὸ ὀκτάγωνο τῆς Νύσσης⁷⁶.

VIII. ΛΑΟΔΙΚΕΙΑ ΦΡΥΓΙΑΣ (DENIZLI)

Βόρεια τῆς σημερινῆς πόλεως τῆς Τουρκίας «Denizli» καὶ σὲ ἀπόσταση 5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, νότια τῆς Ἱεραπόλεως τῆς Φρυγίας (σημερινοῦ Pamukkale) καὶ σὲ ἀπόσταση 9 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου Ντενιζλί-Παμουκκαλέ, στὸ ὕψος τοῦ οἰκισμοῦ Κορουσουκ (Korusuk) καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. ἀπὸ αὐτόν, ἐπάνω σὲ χαμηλοὺς γηλόφους (ὕψόμετρο 120 μ. περίπου), μὲ φαιόχρωμο ἀργιλλῶδες καὶ πάρα πολὺ εὐφορο ἔδαφος, κεῖνται τὰ εἱρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Λαοδικείας τῆς Φρυγίας ἢ τοῦ Λύκου, τὰ ὁποῖα εἶναι διεσπασμένα σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ ἐντυπωσιάζουν τὸν σημερινὸν ἐπισκέπτη μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὸν πλοῦτον των⁷⁷. Τὰ μνη-

73. Γρηγόριος Νύσσης, «Ἐπιστολὴ ΚΕ', Πρὸς Ἀμφιλόχιον (Ἰκονίου)», PG 46, σσ. 1093-1100. Πρβ. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σσ. 74-77.

74. Γρηγόριος Νύσσης, «Ἐπιστολὴ ΚΕ', Πρὸς Ἀμφιλόχιον ...», σσ. 1096 Α-Β.

75. Στὸ ἴδιο, σσ. 1097 Β.

76. J. Strzygowski, *Kleinasien* ..., σσ. 74-77, εἰκ. 62 (ἀναπαράσταση κατόψεως τοῦ μνημείου).

77. Γ. Λαμπάκης, *Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως*, σσ. 415-439.

μεία αυτά μέχρι σήμερα έχουν ελάχιστα μελετηθεί και δεν έχουν συστηματικώς ανασκαφεί, πλην ενός μικροτάτου τμήματος. Ὁ έρειπιώνας τῆς ἀρχαίας Λαοδικείας δὲν εἶναι περιφραγμένος, οὔτε συστηματικὰ ὀργανωμένος ὡς ἀρχαιολογικὸς χώρος. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγροκτίματα τῆς περιοχῆς καλλιεργοῦνται σήμερα καὶ σπείρονται κυρίως μὲ δημοτικὰ (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη), καθὼς καὶ μὲ ζωοτροφές. Ἡ περιοχὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γεωργικὴ τῆς ἐκμετάλλευση, ἀποτελεῖ καὶ πλούσιο βοσκότοπο, ὅπου βόσκουν πολυάριθμα αἰγοπρόβατα.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1960-1970 μία ἀποστολὴ ἀπὸ τῆς Ἡνωμένης Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς, ὡς ἐπληροφόρηθι ὁ γράφων, ἦλθε στὴ Λαοδικεῖα τῆς Φρυγίας, ὅπου ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτει μικρὸ τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλεως. Εἰδικότερα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μεγάλο θέατρο (εἰκ. 33, 34), ἀπεκαλύφθη τμήμα τῆς κεντρικῆς λεωφόρου τῆς πόλεως (Decumanus Maximus) (εἰκ. 35, 36, 37). Ἡ λεωφόρος ἔχει μεγάλου πλάτους. Τὸ δόδοστρωμα καλύπτεται μὲ μεγάλου μεγέθους μαρμάρινες φαιόχρωμες πλάκες. Κάτωθεν αὐτῶν ὑπῆρχε σύστημα ὑδρευσης καὶ ἀποχέτευσης. Ἐκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ ὑπῆρχαν περιστυλεές, πίσω ἀπὸ τῆς ὁποῖες ἦσαν καταστήματα, κτίρια δημόσια καὶ ἰδιωτικά καὶ ἄλλα. Ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης πολυάριθμα γλυπτά καὶ ἐπιγραφές στὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα.

Ἄν καὶ ἡ πόλις δὲν ἔχει ἀνασκαφεί μέχρι σήμερα, ὁμως διακρίνονται εὐκρινῶς, ἀπὸ τὸ τεράστιο μέγεθος καὶ τὸν πλοῦτο τῶν λειψάνων τῶν, τὰ κυριότερα δημόσια οἰκοδομήματα αὐτῆς, ἦτοι: δύο θεάτρα (τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρό), τὸ Νυμφαῖον, Ἱερὰ, ὕδατοδεξαμενές, χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ ἄλλα. Ὀλόκληρος ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος εἶναι διάσπαρτος ἀπὸ λείψανα ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κεράμους, ὄστρακα ἀγγείων πολυτελείας καὶ καθημερινῆς χρήσεως καὶ ἄλλα.

Ἡ Λαοδικεῖα τῆς Φρυγίας ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν βασιλεῖα τῆς Συρίας Ἀντίοχο Β' τὸν Θεό (286-246 π.Χ.)⁷⁸, ὁ ὁποῖος ἔδωσε σὲ αὐτὴν τὸ ὄνομα τῆς συζύγου του Λαοδίκης. Σύμφωνα μὲ τὸν Πλίνιο τὸν Νεώτερο (61-112 μ.Χ.), ἡ Λαοδικεῖα οἰκοδομήθηκε στὴ θέση τῆς Δισπόλιδος. Ἡ εὐμάρεια τῶν κατοίκων τῆς Λαοδικείας ὠφείλετο μεταξὺ ἄλλων στὴ μεγάλη εὐφορία τοῦ ἐδάφους, στὴν ἐπίκαιρη θέση τῆς πόλεως καὶ κυρίως στὴ βιομηχανία παραγωγῆς ὑφασμάτων ἀπὸ μαλλὶ προβάτων, τὰ ὁποῖα ἦσαν ὑψηλῆς ποιότητος καὶ μοναδικῆς ἀπαλότητος καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν καταστῆναι περιζήτητα στὸν

78. Ὁ βασιλεῖας Ἀντίοχος Β' ἦτο δευτερότοκος υἱὸς τοῦ Ἀντίοχου Α' καὶ τῆς Στρατονίκης. Συνεβασίλευσε μετὰ τοῦ πατρὸς του ἀπὸ τὸ ἔτος 269 π.Χ. καὶ τὸν διέδεχθη μετὰ τὸν θάνατό του, ἐπειδὴ ὁ πρωτότοκος υἱὸς του Σέλευκος εἶχε ἀποβιώσει.

ἀρχαίο κόσμο⁷⁹. Κατά τὸ ἔτος 188 π.Χ. ἡ Λαοδικεῖα ἀνῆκε στὸ Βασίλειο τῆς Περγάμου καὶ τὸ ἔτος 129 π.Χ. ὑπῆχθη στὴ ρωμαϊκὴ Ἐπαρχία τῆς Ἀσίας. Ἡ πόλη ἐγνώρισε μεγάλη ἀκμὴ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους⁸⁰.

Στὴ Λαοδικεῖα τῆς Φρυγίας ὑπῆρχε μία σημαντικὴ ἐβραϊκὴ παροικία, στὴν ὁποίαν ἐκήρυξε ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν Παῦλος⁸¹. Στὴν *Πρὸς Κολοσσαεῖς* ἐπιστολὴν αὐτοῦ ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐπόμενα: «Ἀσπάσασθε τοὺς ἐν Λαοδικεῖα ἀδελφοὺς καὶ Νυμφᾶν καὶ τὴν κατ' οἶκον αὐτοῦ ἐκκλησίαν. Καὶ ὅταν ἀναγνωσθῇ παρ' ὑμῖν ἡ ἐπιστολή, ποιήσατε ἵνα καὶ ἐν τῇ Λαοδικεῶν ἐκκλησίᾳ ἀναγνωσθῇ, καὶ τὴν ἐκ Λαοδικείας ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀναγνῶτε»⁸². Ἀπὸ τὸ χωρίον αὐτὸ συνάγεται ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἶχε στείλει ἐπιστολὴν του καὶ πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Λαοδικείας, ἡ ὁποία ὁμως δὲν διεσώθη. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. ὑπάρχει στὴ Λαοδικεῖα χριστιανικὴ Ἐκκλησία καλῶς ὀργανωμένη καὶ τελούσα ὑπὸ ἕναν Ἐπίσκοπον, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννου, ὅπου ἀναφέρεται: «Καὶ τῷ ἀγγέλῳ τῆς ἐν Λαοδικεῖα Ἐκκλησίας γράψον»⁸³. Ὑπὸ τὸν ὄρον «ἄγγελος», ἐννοεῖται ὁ Ἐπίσκοπος τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ ἔτος 360 μ.Χ. συνήλθε στὴν πόλη αὐτὴ μία Σύνοδος, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς «Σύνοδος τῆς Λαοδικείας»⁸⁴.

Ἡ Λαοδικεῖα ὑπῆγετο στὴ βυζαντινὴ κυριαρχία μέχρι τὸν 13ο αἰῶνα μ.Χ., ὁπότε τὴν κατέλαβαν οἱ Τούρκοι, οἱ ὁποιοὶ τὴν ὀνόμασαν *Ladic* («Λαντίκ»), παραφθορὰ τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ὀνομασίας. Ἀργότερα ἡ πόλη κατεστράφη καὶ ἐγκατελείφθη. Οἱ κάτοικοί της ἴδρυσαν σὲ ἀπόσταση 5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν τὸ Ντενιζλί, τὸ ὁποῖο σήμερα ἀποτελεῖ ἕναν ἀκμαῶντα οἰκισμό καὶ τὸ κέντρον τῆς περιοχῆς.

79. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 661-662.

80. V. Schultze, *Altchristliche Städte ...*, τόμ. I, σσ. 435-445.

81. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐπισκεπτόμενος περιοχῆς, ὅπου ὑπῆρχαν ἐβραϊκὲς παροικίες, συνήθιζε νὰ ἀπευθίνεται ἀρχικὰ πρὸς αὐτές, κηρύττοντας τὸ Εὐαγγέλιον. Κατὰ κανόνα μικρὸς ἀριθμὸς τῶν Ἐβραίων τῶν κοινοτήτων αὐτῶν τὸν ἠκολούθει, ἐνῶ ἡ πλειονότητα ἀπέριπτε τὸ κήρυγμά του. Στὴ συνέχεια, ἔχοντας κερδίσει στὴ νέα θρησκεία ὀλίγους Ἐβραίους, ἀπηυθίνοτο πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς, κηρύττοντας τὴ νέα πίστη. Αὐτὸ συνέβη πολλάκις, τόσοσιν σὲ περιοχῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅσον καὶ σὲ περιοχῆς τοῦ λοιποῦ τότε γνωστοῦ κόσμου.

82. *Πρὸς Κολοσσαεῖς* 4, 15-16.

83. *Ἀποκάλυψις* 3, 14.

84. Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθήνα 1959.

18. Βασιλική

Νοτιοδυτικά του μεγάλου αρχαίου θεάτρου της Λαοδικείας⁸⁵ και σε απόσταση 250 μ. περίπου από αυτό, στο νότιο τμήμα χαμηλού γηλόφου, σε θέση δεσπόζουσα στην περιοχή⁸⁶, εύριζονται τὰ ερείπια μιας μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικής βασιλικής (εικ. 38-39), η οποία δεν έχει μέχρι σήμερα ανασκαφεί ή άλλως ερευνηθεί και η οποία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Διακρίνεται ευκρινέστατα τὸ περίγραμμα τῆς κατόψεως ὁλοκλήρου τῆς βασιλικῆς καὶ τῶν περὶ αὐτῆς προσκτισμάτων.

Πρόκειται γὰρ τρικλίτη, ξυλόστεγη βασιλική του ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἑσωτερικῶν διαστάσεων 17 x 16,30 μ. περίπου) καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἐκτὸς αὐτὰ τὸ μεσαῖο περατοῦται σὲ μία μεγάλη ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἑσωτερικὰ ἡμικυκλική καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνική (χορδῆς 6,50 μ. περίπου). Τὰ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς (πλάτους 3,90 μ. περίπου) ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (ἑσωτερικῶν διαστάσεων 16,50 x 4 μ. περίπου). Δυτικὰ τοῦ νάρθηκα ἔκειτο τὸ αἶθριο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστάσεων 16,50 x 12 μ. περίπου).

Ἐκατέρωθεν τῆς βασιλικῆς ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα. Εἰδικότερα, νοτιοδυτικὰ τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ἓνα πρόσκισμα, τὸ ὁποῖον πιθανῶς ἀπέτελε τὸ Βαπτιστήριον. Τὸ μεσαῖο κλίτος τῆς βασιλικῆς ἐκαλύπτετο μὲ ξύλινη ἀμφικλινή ἢ σαμαρωτὴ στέγη καὶ κεραμίδια, ἐνῶ τὰ πλάγια κλίτη, ὁ νάρθηκας καὶ οἱ στοῆς τοῦ αἰθρίου ἐκαλύπτοντο μὲ ἐπικλινεῖς, ἐπίσης ξύλινες ὀροφές καὶ κεραμίδια (στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες). Ὁ χώρος ἐντὸς καὶ πέριξ τῆς βασιλικῆς εἶναι διάσπαρτος ἀπὸ τεμάχια κεράμων τῆς στέγης, ὄστρακα ἀγγείων καθημερινῆς χρήσεως, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λιθοπλίνθους ἀπὸ τὶς διαλυμένες τοιχοποιίες τῆς βασιλικῆς καὶ ἄλλα.

85. Ὑπάρχουν δύο ἀρχαῖα θέατρα. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεγάλο θέατρο ἔχει περίμετρο 250 μ. περίπου καὶ διατηροῦνται σὲ αὐτὸ πενήντα σειρὲς κερκίδων, ἐνῶ τὸ μικρὸ θέατρο ἔχει περίμετρο 150 μ. καὶ διατηροῦνται σὲ αὐτὸ σαρανταπέντε σειρὲς κερκίδων. Πηρ. Ἄγγ. Κινητῆ, *Τουρκία*, σ. 662.

86. Ἀπὸ τὸ ὕψωμα αὐτὸ ἀνερίζει ὁ ἐπισκέπτης τὴν εὐρύχωρη πεδιάδα, τὴν ὁποία διαρρέει ὁ Μαίανδρος ποταμὸς, καθὼς καὶ πρὸς τὰ ὕψωματα τῆς Ἱεραιόλεως τῆς Φρυγίας (σημερινὸ Παμουκκαλέ), μὲ τὴν ἰδιάζουσα μορφολογία τοῦ ἐδάφους, ἡ ὁποία ἔχει λευκὴ ἀπόχρωση καὶ ἔνεκα τούτου ὀνομάσθηκε «φρούριο τοῦ βαμβακιοῦ».

Βόρεια της βασιλικής αυτής ήτο προσκεκολλημένο ἕτερον, εὐρύχωρο οἰκοδόμημα, σχεδόν τοῦ αὐτοῦ μήκους καὶ πλάτους πρὸς τὴν ἀνωτέρω βασιλική, ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ ὁποίου ἔβαινε ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς. Ἐν καὶ δὲν διακρίνεται σαφῶς τὸ περίγραμμα τῶν τοίχων αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ δευτέρη βασιλική, ὁμοία ὡς πρὸς τὴν κάτοψη μὲ τὴν πρώτη, ἣτοι πρόκειται γιὰ μιὰ διπλὴ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική⁸⁷.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ τῆς Λαοδικείας τῆς Φρυγίας ἢ τοῦ Λύκου – πρὸς διάκριση ἀπὸ ἄλλες ἀρχαῖες πόλεις, ποὺ φέρουν ἐπίσης τὸ ὄνομα Λαοδίκεια – ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα μ.Χ., γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς πόλεως καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς.

Ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ μέγεθος, ὁ πλοῦτος καὶ ἡ δύναμη τῆς Λαοδικείας κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (4ος-6ος αἰῶνας μ.Χ.), θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σὲ αὐτὴν ὑπῆρχαν ἀκόμη πολυάριθμοι χριστιανικοὶ ναοί, οἱ ὅποιοι ἀναμένουν τοὺς ἀνασκαφεῖς, ποὺ θὰ τοὺς ἀποκαλύψουν.

Ἀπὸ ἐπισκέπτες τῆς Λαοδικείας τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα μ.Χ. ἀναφέρονται ἀκόμη ἐρείπια δύο χριστιανικῶν ναῶν, τῶν ἐξῆς:

α) μιᾶς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἡ ὁποία ἀνηγέρθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565 μ.Χ.). Σύμφωνα μὲ τὸν Προκόπιο Καισαρέα, ὁ Ἰουστινιανὸς «ἐν Λαοδικείᾳ, τὸν ἁγίου Ἰωάννου ἀνενέωσεν» ναὸ⁸⁸ καὶ

β) ἐνὸς ναοῦ μὲ δύο κόγχες⁸⁹.

Ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν λειψάνων, τὰ ὅποια διατηροῦνται στὴν περιοχὴ τῆς Λαοδικείας, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς πόλεως αὐτὴ ἀπετέλει μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πόλεις τῆς περιοχῆς, οἱ κάτοικοι τῆς ὁποίας εἶχαν ἐπιτύχει ὑψηλὸ βιωτικὸν ἐπίπεδο καὶ ἀνέπτυξαν σπουδαῖο πολιτισμὸ.

87. Διπλῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἂν καὶ σπάνιες, εἶναι γνωστῆς καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχῆς. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς δύο παραδείγματα:

α) Κῶς, Κέφαλος, βασιλικῆς Ἁγίου Στεφάνου καὶ

β) Ρόδος, Μεσαναγρός, βασιλικῆς Ἁγίου Μηνά.

88. Προκόπιος Καισαρέας, *Περὶ κτισμάτων*, ἔκδ. Βόννης, τόμ. III, σ. 328. Πρβ. Γ. Λαμπάκης, *Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως*, σ. 430.

89. Γ. Λαμπάκης, *Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως*, σσ. 430-432, εἰκ. 236, 238 (κάτοψη), εἰκ. 237 (ἄποψη ἐρειπίων).

IX. ΜΙΛΗΤΟΣ (MILET)

Νότια της Έφεσου και σε απόσταση 79 χλμ. από αυτήν, νότια της Πριήνης και σε απόσταση 14 χλμ. από αυτήν, βόρεια των Διδύμων και σε απόσταση 19 χλμ. από αυτά, στο δέλτα του ποταμού Μαιάνδρου έκειτο ή Μίλητος, μία από τις μεγαλύτερες και σπουδαιότερες άποικίες της Έλλάδος στη Μικρά Άσία⁹⁰. Η Μίλητος στην άρχαιότητα ήτο παράλιος πόλη και είχε τέσσερα λιμάνια, ενώ σήμερα τα ερείπια αυτής απέχουν περί τα 6 χλμ. από την παραλία, λόγω των μεγάλων επιχώσεων του Μαιάνδρου ποταμού. Σημειώτέον ότι ή Μικρά Άσία έχει πολλούς και μεγάλους ποταμούς, οί όποιοι πηγάζουν από τα κεντρικά ύψίπεδα αυτής και, αφού διασχίσουν εύφορες πεδιάδες και κοιλάδες, χύνονται στη θάλασσα, κυρίως στη Μεσόγειο Θάλασσα, αλλά και στον Εϋξεινον Πόντον ή Μαύρη Θάλασσα. Στην άρχαιότητα, στις εκβολές των ποταμών αυτών έκειντο σπουδαίες πόλεις, με μεγάλα λιμάνια, πολλά από τα όποια επεχώσθησαν άργότερα και οί πόλεις αυτές από παράλιες έγιναν μεσόγειες, με άρνητικές συνέπειες γι' αυτές, γιά τό εμπόριο και γιά τή ζωή των κατοίκων γενικότερα.

Ο Μαιάνδρος ποταμός (τουρκικά «Büyük Menderes») πηγάζει από την κεντρική Μικρά Άσία, διασχίζει τή μεγάλη και εύφορη κοιλάδα της Λαοδικείας (σημερινού Ντενιζλί), του Ναζίλλι και του Άιδινίου, διέρχεται μεταξύ Πριήνης, Μιλήτου και Διδύμων και, τέλος, χύνεται στη Μεσόγειο Θάλασσα. Έκ του ιδιάζοντος σχήματος της κοίτης του Μαιάνδρου ποταμού, όνομάζεται «μαιάνδρος» ειδικό γεωμετρικό, διακοσμητικό σύμπλεγμα, τό όποιο είναι πάρα πολύ διαδεδομένο στην τέχνη από την άρχαιότητα μέχρι σήμερα και τό όποιο άποτελεί μεταξύ άλλων ένα από τα χαρακτηριστικά σύμβολα της Έλλάδος και του έλληνικού πολιτισμού γενικότερα.

Παρά τό γεγονός ότι ή Έφεσος είναι σήμερα γνωστότερη και περιφημότερη, όμως ή Μίλητος, κρινόμενη ανάλογα με τή συμβολή της στην εξέλιξη του έλληνικού πολιτισμού, ήτο ή σημαντικότερη όλων των έλληνικών πόλεων της Ίωνίας. Έδώ ευρίσκετο ή σημαντικότερη πόλη με λιμάνια και τό πλουσιότερο έμπορικό κέντρο όλου κλήρου του Αιγαίου⁹¹. Πιθανότατα στη θέση της Μιλήτου έκειτο άρχικά ή πόλη «Μιλάβανδα», ή όποία μνημονεύεται στα χεττιτικά κείμενα, κατά την 2α χιλιετία π.Χ. Κατά τον 11ο αιώνα π.Χ. Ίωνες από την κυρίως Έλλάδα, με άρχηγόν των τον Νηλέα⁹²,

90. J. Freely, *Türkei* ..., σσ. 234-237.

91. Στο ίδιο, σ. 235.

92. Ο Νηλέας (τέλη 2ας χιλιετίας π.Χ.) ήτο υιός του βασιλέως των Άθηνων Κόδρου.

εγκατεστάθησαν στην περιοχή, σύμφωνα με την άρχαία ελληνική παράδοση⁹³.

Στή Μίλητο έζησαν μεγάλες προσωπικότητες του άρχαίου κόσμου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και ο φιλόσοφος Θαλής ο Μιλήσιος (τέλη 7ου-άρχές 6ου αιώνα π.Χ.), ένας εκ των έπτά σοφών του άρχαίου ελληνικού κόσμου. Η πόλη έγνώρισε μεγάλη άκμή κατά τους κλασικούς χρόνους, την ελληνορωμαϊκή εποχή και κατά την παλαιοχριστιανική εποχή.

Τη Μίλητο έπεσκέφθησαν Άπόστολοι, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και ο Άπόστολος των Έθνών Παύλος, όπως αναφέρεται σε κείμενα της Καινής Διαθήκης: «*τῇ ἐρχομένῃ ἤλθομεν εἰς Μίλητον*»⁹⁴. Και άλλαχού: «*Τρόφιμον δὲ ἀπέλιπον ἐν Μιλήτῳ ἀσθενοῦντα*»⁹⁵.

Στή Μίλητο ιδρύθηκε ένωρίτατα χριστιανική Έκκλησία, τελούσα υπό Έπίσκοπον. Άργότερα ανυψώθηκε σε Άρχιεπισκοπή. Έπειδή τό λιμάνι της Μιλήτου έγέμισε με άμμο, ή πόλη ήρχισε νά παρακμάζει. Οί πειρατικές επιδρομές έπληξαν και τή Μίλητο, από τά τέλη του 7ου αιώνα μ.Χ. και έξής. Στά τέλη του 11ου αιώνα μ.Χ. τήν πόλη κατέλαβαν οί Σελτζούκοι Τούρκοι.

Με τή βοήθεια των Σταυροφόρων ή Μίλητος υπήχθη και πάλιν στη Βυζαντινή Άυτοκρατορία. Όριστικά περιήλθε ή πόλη στους Μουσουλμάνους τό έτος 1328 μ.Χ. Τό έτος 1532 μ.Χ. οί Βενετοί ίδρυσαν στή Μίλητο έμπορικό γραφείο. Από τόν 16ο αιώνα μ.Χ. και έξής τό λιμάνι της Μιλήτου άχρηστεύθηκε και ή πόλη εγκαταλείφθηκε⁹⁶.

Στή Μίλητο έχουν γίνει συστηματικές άρχαιολογικές ανασκαφές και πολλά από τά μνημεία αυτής έχουν μελετηθεί και δημοσιευθεί. Παρά ταύτα μεγάλο τμήμα της πόλεως παραμένει εισέτι άνεξερεύνητο. Μεταξύ των μέχρι σήμερα γνωστών μνημείων της Μιλήτου συγκαταλέγονται και τά έπόμενα:

Τό θέατρο (εικ. 40, 41, 42), τό όποιο είναι πολύ μεγάλων διαστάσεων και έχωροσε πολλές χιλιάδες ανθρώπους, τό μνημείο του Λιμένος, ή άρχαία Άγορά και τά γύρω από αυτήν οικοδομικά συγκροτήματα, τά ρωμαϊκά Λουτρά, δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα και άλλα.

Στην περιοχή της άρχαίας Μιλήτου διατηρεΐται και ένα μεγάλων διαστάσεων μουσουλμανικό τέμενος, τό όποιο είναι από τά παλαιότερα σωζόμενα

93. Άγγ. Κιντή, *Τουρκία*, σσ. 613-614.

94. *Πράξεις Άποστόλων* 20, 15.

95. *Πρός Τιμόθεον Β΄*, 4, 20.

96. Τά έρείπια της Μιλήτου ώνομάσθησαν υπό των Τούρκων «Μπαλάτ», ήτοι «Παλάτια», λόγω του μεγέθους και του πλούτου των άρχαίων οικοδομημάτων της περιοχής, τά όποια αν και έρειπωμένα έντυπωσίαζαν τους επισκέπτες.

τεμένη στη Μικρά Ἀσία. Τοῦτο διατηρεῖται σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση καὶ δεσπόζει σήμερὰ στὴν περιοχὴ. Μεταξὺ τῶν μνημείων τῆς Μιλήτου συγκαταλέγονται καὶ δύο παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές, ἦτοι:

19. Βασιλικὴ Α (καθεδρικός ναός)

Νότια τῆς ἀρχαίας Ἄγορᾶς τῆς Μιλήτου ἔκειτο μεγάλων διαστάσεων βασιλική, ἡ ὁποία ἔφερε πλούσιο διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπὸ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, πολύχρωμα ψηφιδωτὰ δάπεδα καὶ ἄλλα⁹⁷. Παρὰ τὴ βασιλικὴ αὐτὴ ἔκειτο τὸ Ἐπισκοπεῖον. Ἡ βασιλικὴ Α ἀποτελοῦσε τὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Μιλήτου κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἀνηγέρθη κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐρειώθηκε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς.

20. Βασιλικὴ Β, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ

Ἀνατολικά τοῦ Νυμφαίου τῆς Μιλήτου κείνται τὰ ἐρείπια μεγάλων διαστάσεων βασιλικῆς μετὰ προσκτισμάτων. Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ, καλουμένη βασιλικὴ Β, ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διονύσου⁹⁸.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μετὰ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολήν, ἡ ὁποία περιεβάλλετο ἀπὸ ἐτέρα, μεγαλύτερα τῆς πρώτης, ἐπίσης ἡμικυκλικὴ ἀψίδα⁹⁹. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἐχωρίζετο μετὰ χαμηλὸ, μαρμάρινο τέμπλο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο καὶ ἀπετέλει τὸ Ἱερό Βῆμα τοῦ ναοῦ. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο θύρα, ἡ ὁποία ὄδηγοῦσε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν στοὰ τοῦ αἵθριου στὸν κυρίως ναό. Τὰ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καὶ ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτῶν ἠνοίγετο ἀνὰ μία θύρα, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία αὐτῶν μετὰ τοῦ αἵθριου.

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένο τετράστω αἶθριο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη¹⁰⁰. Δὲν ὑπῆρ-

97. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 617.

98. Στὸ ἴδιο, σ. 618.

99. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σ. 278, εἰκ. 157 (κάτοψη). V. Schultze, *Altchristliche Städte ...*, τόμ. II, σ. 172, εἰκ. 60 (κάτοψη).

100. Ἄ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ*, τόμ. Α', σ. 100, πίν. Α, 7 (κάτοψη αἵθριου βασιλικῆς).

χε νόρθηκας και ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ αἰθρίου ἐπείχε θέση νόρθηκα. Γύρω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα. Εἰδικότερα στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσηρημένον Μαρτύριο. Τοῦτο ἐμφανίζει σὲ κάτοψη ἐξωτερικὰ μὲν σχῆμα κυλινδρικό, ἐσωτερικὰ δὲ πεντάκογχο.

Βορειοδυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσηρημένο τὸ συγκρότημα τοῦ Βαπτιστηρίου¹⁰¹. Στὸ δυτικὸ τμήμα αὐτοῦ ἔκειτο «ὁ ἐξώτερος» ἢ «προαύλιος οἶκος τοῦ βαπτίσματος», ἐνῶ ἀνατολικὰ αὐτοῦ ἦτο προσκεκολλημένος «ὁ ἐσώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος» ἢ τὸ φωτιστήριον, ὅπου ἐλάμβανε χώραν ἡ τελετὴ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος.

Τὸ φωτιστήριον τοῦ βαπτιστηρίου ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, ἡ ὁποία ἦτο κτιστὴ (βάθους 0,67 μ.) καὶ οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων αὐτῆς ἐκαλύπτοντο διὰ μαρμαρίων πλακῶν. Ἡ κολυμβήθρα σὲ κάτοψη ἐμφανίζει σχῆμα κυλινδρικό. Στὸν πυθμένα τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχε ὀπή, ἡ ὁποία ἐχρησίμευε γιὰ τὴν ἐκροὴ τοῦ ὕδατος. Παρὰ τὴν κεντρικὴ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος ὑπῆρχε καὶ δευτέρη κολυμβήθρα, μικροτέρων διαστάσεων τῆς πρώτης (ἐσωτερικῶν διαστάσεων 0,40 x 0,33 καὶ βάθους 0,26 μ.)¹⁰². Ἡ δευτέρη κολυμβήθρα ἐχρησίμευε, εἴτε διὰ τὸ βάπτισμα τῶν νηπίων, εἴτε διὰ τὸ ἔλαιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐχρίοντο οἱ βαπτιζόμενοι πρὶν καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ βάπτισμα.

Σύμφωνα μὲ τὴ διατηρούμενη κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ βασιλικὴ Β καὶ τὸ σύγχρονον πρὸς αὐτὴν βαπτιστήριον ἀνηγέρθησαν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυριακοῦ (595-606 μ.Χ.).

X. ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΣ (BODRUM)

Νότια τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ ἀπόσταση 191 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, βορειοδυτικὰ τῆς Μαρμαρίδος (Marmaris) καὶ σὲ ἀπόσταση 195 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, βόρεια τῆς Ἀρχαίας Κνίδου καὶ σὲ ἀπόσταση 35 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, βορειοανατολικὰ τῆς πόλεως τῆς Κῶ καὶ σὲ ἀπόσταση 20 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, στὸ βάθος φυσικοῦ κόλπου, κεῖται ἡ Ἄλικαρνασσός (σημερινὸ Bodrum), ἡ πατρίδα τοῦ πατέρα τῆς Ἱστορίας Ἡροδότου τοῦ Ἄλικαρνασσέως (484-426 π.Χ. περίπου).

101. S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, σ. 249 (ἀριθμὸς μνημείου 681).

102. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια ...*, σσ. 53-54.

Ἡ ὀνομασία «Ἄλικαρνασσός» εἶναι ἀρχαιότητα, ἐνῶ ἡ σημερινή ὀνομασία «Bodrum» προέρχεται ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ φρούριο «Petrum», τὸ ὁποῖον ἱδρυσαν οἱ Ἰππότες τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ρόδου καὶ τὸ ὄνόμασαν «Petrum», ἀπὸ ναόν, τὸν ὁποῖον ἀνήγειραν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ὁ ὁποῖος ἐτιμᾶτο στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Πέτρου¹⁰³.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο τὸν Ἄλικαρνασσέα, ἡ πόλη ἱδρύθηκε ἀπὸ Δωριεῖς ἀποίκους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὡς ἀρχηγὸ τὸν μυθικὸ Ἀνθέα, στὶς ἀρχές τῆς 1ης χιλιετίας π.Χ. Ἡ Ἄλικαρνασσός μετείχε στὴ Δωρική Ἐξάπολη, μαζί μὲ τὶς Κνίδο, Κῶ, Κάμειρο, Λίνδο καὶ Ἰαλυσό τῆς Ρόδου. Ἡ Ἄλικαρνασσός περιήλθε διαδοχικὰ στὴν ἐξουσία τοῦ Ἀντιγόνου (313 π.Χ.), τοῦ Λυσιμάχου (301 π.Χ.), τῶν Σελευκιδῶν (281 π.Χ.), τοῦ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας (210 π.Χ.) καὶ τῆς Ρόδου (190 π.Χ.). Τὸ ἔτος 129 π.Χ. ἡ Ἄλικαρνασσός ὑπήχθη στὴ Ρώμη καὶ ἀπετέλεσε τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς Ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας, ἡ ὁποία ὑπήγετο στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία¹⁰⁴. Στὴν Ἄλικαρνασσὸ ἀνηγέρθη ἀπὸ τὴ σύζυγο τοῦ Μανσῶλου Ἀρτεμισία τὸ γνωστὸ «Μανσωλεῖον» τῆς Ἄλικαρνασσού¹⁰⁵, τὸ ὁποῖο ἀπετέλει ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Στὴν Ἄλικαρνασσὸ (σημερινὸ Μποντρούμ) διατηροῦνται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς: Τὸ ἀρχαῖο θέατρο, τὸ ὁποῖο ἔχει πεταλοειδῆ σχῆμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται οἱ περισσότερες κερακίδες, λείψανα τοῦ Μανσωλείου, μὲ ἐξαιρετικὰ τέχνη ἐργα τῶν πλέον φημισμένων γλυπτῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐρείπια οἰκοδομημάτων, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἄλλα.

21. Φρούριο Ἁγίου Πέτρου, ναὸς Ἰωαννιτῶν - Μουσεῖο

Στὴν Ἄλικαρνασσὸ (Μποντρούμ), ἐπάνω σὲ μίαν χερσόνησο, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Δωριέων ἀποίκων ἦτο νῆσος, ποῦ ἀργότερα ἐνώθη μετὰ τὴν

103. Ἐπειδὴ στὰ ὑπόγεια τοῦ φρουρίου τοῦ «Πετροῦμ» ἢ «Μποντροῦμ» ὑπῆρχαν φυλακῆς, ἐπεκράτησε στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα νὰ ὀνομάζεται «μπουντροῦμ» κάθε ὑπόγεια καὶ σκοτεινὴ φυλακὴ, ἡ ὁποία ποτε ὑπόγειο, σκοτεινὸ καὶ ἀπεχθές.

104. Ἁγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 265-270.

105. Τὸ Μανσωλεῖο ἦτο περιφανὴς τάφος τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., κατεσκευασμένος στὸ κέντρον τῆς Ἄλικαρνασσού πρὸς τιμὴν τοῦ Μανσῶλου (377-353 π.Χ.), σατραπῆ τῆς Καρίας τῆς Μικρῆς Ἀσίας. Τὸ μνημεῖο σχεδιάσθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Σάτυρο καὶ Πυθέα, οἱ ὁποῖοι μάλιστα ἔγραψαν γι' αὐτὸ καὶ σχετικὸ βιβλίο. Ἡ γλυπτικὴ διακόσμηση τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ οἰκοδομήματος ἀνετέθη σὲ τέσσερις ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους καλλιτέχνες τῆς ἐποχῆς: τοὺς Σκόπα, Λεωχάρη, Τιμόθεο καὶ Βρύαξι. Λείψανα τοῦ Μανσωλείου διεσώθησαν ἀρκετά, ὁμοῦς ἡ ἀκριβὴς μορφή

παρακείμενη ξηρά, ἀνηγέρθη ἀπὸ τοὺς Ἴππότες τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ρόδου καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων παλαιότερου, τουρκικοῦ ὄχυρου, τὸ φρούριό τοῦ Ἁγίου Πέτρου, τὸ ὁποῖο διατηρεῖται μέχρι σήμερα σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση.

Τὸ φρούριό κεῖται δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν εἰσερχόμενον στὸν λιμένα τῆς Ἀλικαρνασσοῦ καὶ δεσπόζει σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ. Στὴν ἔκτι πύλη τοῦ φρουρίου αὐτοῦ εἶναι ἐντοιχισμένο ἓνα ἀνάγλυφο, στὸ ὁποῖο εἰκονίζονται ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα καὶ ὁ Ἅγιος Ἀπόστολος Πέτρος. Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτοὺς παρίστανται ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη καὶ ἡ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ¹⁰⁶.

Ἐντὸς τοῦ μεσαιωνικοῦ αὐτοῦ φρουρίου διατηρεῖται μέχρι σήμερα μεταξὺ ἄλλων καὶ ἓνας ἀκέραιος χριστιανικὸς ναός, ὁ ὁποῖος ἀνηγέρθη στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα μ.Χ. ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες Ἴππότες τῆς Ρόδου καὶ ἀνεκαινίσθη ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς τὸ ἔτος 1519 μ.Χ. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔλαβε καὶ τὴν ὀνομασίαν του τὸ φρούριό καὶ στὴ συνέχεια ὁ οἰκισμὸς.

Τὸ φρούριό τῆς Ἀλικαρνασσοῦ ἀποτελεῖ σήμερα ὄργανωμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο, ποῦ εἶναι ἐπισκέψιμος. Ὁ ἀνωτέρω ναὸς χρησιμοποιεῖται ὡς Μουσεῖο, στὸ ὁποῖο ἐκτίθενται διάφορα ἀντικείμενα, προερχόμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ἀρχαῖα ναυάγια. Εἰδικότερα ἐκτίθενται εὐρήματα, προερχόμενα ἀπὸ δύο σπουδαῖα ἀρχαῖα ναυάγια. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἔλαβε χώραν πλησίον τοῦ ἀκρωτηρίου «Γκιελιντόνια» καὶ τὸ ἄλλο στὸ «Σεΐτάν Ντερεσί»¹⁰⁷. Τὸ πλοῖο τοῦ πρώτου ναυαγίου μετέφερε χαλκὸ καὶ τοῦ δευτέρου 1.100 ἄμφορες.

XI. ΚΝΙΔΟΣ (KNIDE)

Βορειοδυτικὰ τῆς Μαριμαρίδος καὶ σὲ ἀπόσταση 104 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, στὸ ἄκρο τῆς χερσονήσου τῆς Κνίδου καὶ παρὰ τὸ ἀκρωτήριο «Τριόπιον», κεῖνται τὰ ἐρεῖπια τῆς ἀρχαίας Κνίδου¹⁰⁸. Ἡ περιοχὴ εἶναι πολὺ εὐνοϊκὴ

αὐτοῦ δὲν εἶναι βεβαιωμένη. Ὑπάρχουν πολλὲς ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ αὐτὸ. Ἡ πιθανότερη φαίνεται νὰ εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία δέχεται ὅτι σὲ ἓνα ὑψηλὸ κορυπιδῶμα ὑψώοντο ἓνα ἰωνικὸ περιστύλιο ἀπὸ 46 κίονες, ποῦ περιέβαλλε τὸν σηκό. Ἡ λέξις «Μανσωλεῖο» κατέληξε ἀργότερα νὰ σημαίνει κάθε πολυτελὴ καὶ μεγαλοπρεπὴ τάφο.

106. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 267.

107. «Σεΐτάν Ντερεσί», ἦτοι: «Σκαλί τοῦ Διαβόλου», «Διαβολόσκαλο», ὀνομασία ἡ ὁποία ἔχει προφανῶς σχέση μὲ τὸ δύσβατο τῆς περιοχῆς.

108. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 460-463.

και διαθέτει δύο λιμένες. Ἡ θέση αὐτὴ προσεέλκυσε ἐνωρίτατα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων καὶ κατοικήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 2000 π.Χ. Στὶς ἀρχές τῆς πρώτης χιλιετίας π.Χ. ἔφθασαν στὴν Κνίδο Ἑλληνες ἄποικοι ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Τρίοπα. Σύμφωνα μὲ μία ἄλλη ἐκδοχὴ, οἱ ἄποικοι ἦλθαν ἀπὸ τὴ Σπάρτη, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Φόρβα. Ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ. οἱ πόλεις ἐκείνες, οἱ ὁποῖες ἠνώθησαν καὶ ἐσχημάτισαν τὴ «Δωρική Ἑξάπολη», ἦτοι Λίνδος, Κάμειρος, Ἰαλυσὸς τῆς Ρόδου, Κῶς, Ἀλικαρνασσὸς καὶ Κνίδος, εἶχαν ὡς κέντρον αὐτῶν τὸ Ἱερό τοῦ Τριοπίου Ἀπόλλωνα τῆς Κνίδου.

Ἡ Κνίδος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦτο γνωστὴ, μεταξὺ ἄλλων, καὶ γιὰ δύο λαμπροὺς ναοὺς, ἦτοι τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Ἀφροδίτης. Περίφημο ἦτο ἐπίσης τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τῆς Κνίδου.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (323 π.Χ.), ἡ Κνίδος ὑπῆχθη στὸν Πτολεμαῖο. Κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα π.Χ. οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἐταλαιπωρήθησαν πολὺ ἀπὸ τοὺς πειρατές, οἱ ὁποῖοι ἐλυμαίνοντο τὰ παράλια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἡ πόλη τῆς Κνίδου ἤρμασε ἰδιαίτερα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἐποχὴ τῆς «Ρωμαϊκῆς Εἰρήνης» (Pax romana), ἡ ὁποία ἀπέβη εὐεργετικὴ γιὰ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς ἀχανοῦς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας.

Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἡ Κνίδος ἐγνώρισε ἐπίσης μεγάλη ἀκμὴ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ, τὸ μέγεθος καὶ τὸν πλοῦτο τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, οἱ ὁποῖες ἀνεγείρονται στὴν πόλη κατὰ τοὺς ὑπόψη χρόνους.

Οἱ ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς, οἱ ὁποῖες ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς, συνετέλεσαν στὴν παρακμὴ τῆς Κνίδου, καθὼς καὶ ἄλλων παραλίων πόλεων, κειμένων ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἡ Κνίδος γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἐρειπώθηκε. Ἀρχισε νὰ γίνεται καὶ πάλι γνωστὴ ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Νιοῦτον, οἱ ὁποῖες ἀρχισαν τὸ ἔτος 1857 μ.Χ. Σήμερα ἡ Κνίδος ἀποτελεῖ ἕναν σπουδαῖο ἀρχαιολογικὸ χῶρο, τὸν ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισκεφθεῖ, εἴτε μὲσφ θαλάσσης, εἴτε ἀπὸ ξηρᾶς, προερχόμενος ἀπὸ τὴν Ντάτσα.

22. Ντάτσα (Datça), ἀρχιτεκτονικὰ μέλη¹⁰⁹

Νοτιοδυτικὰ τῆς Μαρμαρίδος καὶ σὲ ἀπόσταση 78 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, ἀνατολικὰ τῆς ἀρχαίας Κνίδου καὶ σὲ ἀπόσταση 38 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, βορειοδυτικὰ τῆς νήσου Σύμης τῆς Δωδεκανήσου καὶ σὲ ἀπόσταση 17 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, ἐπὶ τῆς νοτιοανατολικῆς παραλίας τῆς χερσονήσου τῆς Κνίδου,

109. Ἄγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 601-602.

κεῖται ὁ μικρὸς οἰκισμὸς τῆς Ντάτσα. Ἡ Ντάτσα εἶναι κτισμένη στὴ θέση ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὅπως μαρτυρεῖται μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίων λειψάνων σὲ αὐτήν. Παλαιότερα διευπώθη ὑπὸ ὀρισμένων ἐρευνητῶν ἢ ἀποψη ὅτι στὴ θέση τῆς σημερινῆς Ντάτσας ἔκειτο ἀρχικὰ ἡ πόλη τῆς Κνίδου, ἡ ὁποία ἀργότερα μετεφέρθη δυτικὰ καὶ στὴ θέση ὅπου ἤκμασε κατὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Ὅμως ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀργότερα ἐγκαταλείφθηκε.

Ἡ διαδρομὴ μὲ τὸ αὐτοκίνητο ἀπὸ τὴ Μαμαρίδα πρὸς τὴν Ντάτσα εἶναι πάρα πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Ὁ ἐπισκέπτης διέρχεται μὲσω περιοχῶν κατάφυτων ἀπὸ ἐλαιόδενδρα, κυπαρίσσια, πεῦκα, χαρουπιές, μυρτιές, σχίνα, ἀχινοπόδια, ἀστοιβίδες, θυμάρια κ.λπ., ἥτοι πρόκειται γιὰ τὴν τυπικὴ μεσογειακὴ γλωρίδα, ὁμοία μὲ ἐκείνη τῶν παραλίων τῆς Ἑλλάδος.

Ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος κατοικεῖται κυρίως ἀπὸ γεωργούς, κτηνοτρόφους καὶ ψαράδες, διακρίνονται λείψανα ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, τεμάχια κεράμων, ὄστρακα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως, καθὼς καὶ ἀπὸ ἀγγεῖα πολυτελείας, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λιθόπλινθοι ἀπὸ διαλυμένες τοιχοποιίες καὶ ἄλλα.

Παρὰ τὴν προκυμαία καὶ ἐντὸς τριγωνικοῦ οἰκοπέδου, ὑπάρχει εἶδος ὑπαίθριας Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς, ἐλλεῖπει Μουσείου, ὅπου ἔχουν συγκεντρωθεῖ διάφορα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ μάρμαρο, ἀσβεστόλιθο, γρανίτη κ.λπ. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προερχόμενα ἀπὸ παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς, ἥτοι:

α) Βάση κίονα μετὰ πλίνθου, ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο.

β) Κορμοὶ κυλινδρικών, ἀρραβδώτων κίονων ἀπὸ μάρμαρο, ἐγχώριο ἀσβεστόλιθο, γρανίτη καὶ ἄλλα.

γ) Τμήμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου, μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος.

δ) Διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου ἀπὸ φαιόχρωμο ἀσβεστόλιθο.

ε) Βάση περιρραντηρίου ἀπὸ καστανόχρωμο, ἡφαιστειογενὲς πέτρωμα.

στ) Κορινθιάζον κιονόκρανο μεγάλων διαστάσεων μετὰ φύλλων πριονωτῆς ἄκανθας.

ζ) Κορινθιάζον κιονόκρανο μικρότερον διαστάσεων τοῦ προηγουμένου.

η) Κάλυμμα σαρκοφάγου ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, μὲ ἀετοματικές ἀπολήξεις στὶς δύο στενὲς πλευρές.

Τὰ ἀναφερθέντα μαρμάρια ἢ ἀπὸ ἄλλο ὕλικό ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο καὶ ἀνήκαν σὲ χριστιανικό ναὸ ἢ ναοὺς τῆς Ντάτσας ἢ τῆς γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχῆς.

XII. ΜΑΡΜΑΡΙΔΑ (MARMARIS)

Νοτιοανατολικά της Ἀλικαρνασσοῦ (Μποντροῦμ) καί σέ ἀπόσταση 195 χλμ. ἀπό αὐτήν, νότια τῆς πόλεως Μυῖλα καί σέ ἀπόσταση 61 χλμ. ἀπό αὐτήν, βόρεια τῆς Ρόδου καί σέ ἀπόσταση 37 χλμ. περίπου ἀπό αὐτήν, στό βάθος φυσικοῦ κόλπου, ὁ ὁποῖος προστατεύεται σχεδόν ἀπό ὄλους τοὺς ἀνέμους, κεῖται ἡ Μαρμαρίδα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σήμερα σπουδαῖο τουριστικό θέρετρο τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ Μαρμαρίδα κεῖται στή θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως «Φύσκος», ἡ ὁποία ἦτο μία πόλη τῆς Ροδιακῆς Περαίας. Ἡ Ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας πόλεως ἐπισημάνθηκε ἐπάνω σέ ὕψωμα, κείμενο βόρεια τοῦ λιμένος τῆς Μαρμαρίδος καί σέ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπό αὐτόν, στό λεγόμενο «Ἀσάρ Τεπέ»¹¹⁰, ὅπου διατηροῦνται λείψανα τειχῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καί τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων¹¹¹.

Ἐντὸς τῆς Μαρμαρίδος διατηροῦνται ἀρχαῖα λείψανα. Εἰδικότερα στό Δημοτικό Πάρκο «Abdi İpekci Parki» ἔχουν τοποθετηθεῖ μαρμαρίνα ἀρχιτεκτονικά μέλη, φέροντα ἐλληνικὲς ἐπιγραφές τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καί τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἐπίσης σέ δευτέρο Δημοτικό Πάρκο, τὸ ὁποῖο ἔγινε τελευταῖα, εὐρίσκονται ἀρχαῖα.

23./ Ἀρχιτεκτονικά μέλη - κολυμβήθρα

Στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τῆς Μαρμαρίδος, πλησίον τῆς παραλίας καί ἐπάνω σέ μικρὴ ἔξαρση τοῦ ἐδάφους, διατηρεῖται σέ καλὴ κατάσταση παλαιὸ φρούριο, τὸ ὁποῖο ἐπισκευάσθηκε τελευταῖα, ὁργανώθηκε σέ ἐπισκέψιμο ἀρχαιολογικὸ χῶρο καί κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες λαμβάνουν χώραν ἐντὸς αὐτοῦ διάφορες πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις.

Στὸν νοτιοδυτικὸ πύργο τοῦ φρουρίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ εἶναι τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, καί στή βόρεια πλευρά του, ἀνοίγεται τετραγώνου σχήματος παράθυρο, τὸ ὁποῖο φέρει ὡς ἀνώφλιο μαρμαρίνο πεσίσκο τετραγώνου διατομῆς, κοσμούμενον μὲ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ὁ πεσίσκος αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ φράγμα του πρεσβυτερίου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, λιθανῶς βασιλικῆς, ἡ ὁποία ἔκειτο στή Μαρμαρίδα ἢ στή γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχὴ.

Ἐπίσης περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα μ.Χ. ἀπεκαλύφθη στή Μαρμαρίδα μία μονολιθικὴ, μαρμαρίνη κολυμβήθρα, ἡ ὁποία ἦτο ἐξωτερικὰ σταυρο-

110. Ἡ ὀνομασία σημαίνει: «ὁ λόφος μὲ τὰ ἀρχαῖα».

111. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 600-601.

ειδής και έσωτερικά τετράγωνη (ύψους 0,70 και βάθους 0,60 μ. περίπου). Αυτή έκοσμείτο με σταυρούς στις τέσσερις γωνίες της και στο χείλος της υπήρχε έλληνική έπιγραφή. Ή κολυμβήθρα αυτή μεταφέρθη τό έτος 1885 μ.Χ. από τόν Δούκα τού Έδιμβούργου στό Sandringham¹¹². Πρόκειται προφανώς για τήν κολυμβήθρα παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου. Αυτή θά έκειτο στό μέσον τού φωτιστηρίου και θά έχρησίμευε για τήν τέλεση σέ αυτήν τού μυστηρίου τού βαπτίσματος. Ή κολυμβήθρα προέρχεται πιθανώς από τόν 5ο αιώνα μ.Χ.

Στήν παραλιακή λεωφόρο τής Μαρμαρίδος Atatürk Çaddesi, κείται έπίσης τμήμα διαχωριστικού άμφικιονίσκου παραθύρου από φαιόχρωμο άσβεστόλιθο, προερχόμενο από χριστιανικό ναό τής περιοχής τών παλαιοχριστιανικών χρόνων.

XIII. ΜΑΚΡΗ (FETHIYE)

Νοτιοανατολικά τής Μαρμαρίδος και σέ απόσταση 158 χλμ. από αυτήν, νοτιοδυτικά τής Αττάλειας και σέ απόσταση 300 χλμ. από αυτήν, βορειοδυτικά τής Ξάνθου και σέ απόσταση 64 χλμ. από αυτήν, δεξιά τής άμαξιτής οδού Μαρμαρίδος-Αττάλειας και στό βάθος ένός φυσικού κόλπου, κείται ή Μάκρη (σημερινό Φετχιγιέ). Στή θέση αυτή έκειτο κατά τήν αρχαιότητα ή πόλη «Τελμησσός», ή όποία κατεστράφη από σειμούς και από τήν όποίαν διατηρούνται σήμερα λίγα λείψανα¹¹³.

Ή πόλη Τελμησσός αναφέρεται τόν 5ο αιώνα π.Χ. μεταξύ τών πόλεων, όί όποίες υπήγοντο στήν Αθηναϊκή Συμμαχία¹¹⁴. Στις άρχές τού 4ου αιώνα π.Χ. ή πόλη έτέλει υπό τόν έλεγχο τού βασιλέως τής Ξάνθου Αρμίπια και άνήκε στή Λυκία. Τό έτος 334 π.Χ. ή πόλη υπετάχθη από τόν Μ. Αλέξανδρο. Αργότερα υπήγετο στόν Αντίγονο τόν Μονόφθαλμο (381-301 π.Χ.). Τό έτος 309 π.Χ. ή πόλη περιήλθε στους Πτολεμαίους τής Αιγύπτου, ένó τó έτος 197 π.Χ. υπήγετο για λίγα χρόνια στους Σελευκίδες τής Συρίας. Ακολούθως ή Τελμησσός προσηρτήθη στό βασίλειο τών Ατταλιδών τής Περγάμου και τέλος στή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Ο Χριστιανισμός διεδόθη ένωρίς στήν περιοχή και κατά τούς παλαιοχριστιανικούς χρόνους άνηγέρθησαν χριστιανικοί ναοί, άνήκοντες στόν τύ-

112. S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, σ. 249 (άρθμός μνημείου 679).

113. Άγγ. Κιντή, *Τουρχία*, σσ. 847-850.

114. Ή πόλη αυτή αναγράφεται ώς «Τελμησσός» τό έτος 440 π.Χ. στόν κατάλογο τών πόλεων τής Συμμαχίας τής Δήλου.

πο της τρικλιτης, ξυλόστεγης, έλληνιστικής βασιλικής. Όρισμένοι από τους ναούς αυτούς διατηρούνται έρειπωμένοι μέχρι σήμερα, ενώ άλλοι κατεστράφησαν ή δεν έχουν έπισημανθεί εισέτι.

Τόν 8ο αιώνα μ.Χ. ή πόλη φέρει την όνομασία «Άναστασιούπολις» και αποτελεί τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Άργότερα έλαβε τό όνομα «Μάκρη, ή», και μέχρι τό έτος 1924 κατοικούσαν σέ αυτήν πολυάριθμοι Έλληνες, Όρθόδοξοι Χριστιανοί. Όρισμένοι από αυτούς μέ την Άνταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας (1924) έγκατεστάθησαν στην Ελλάδα και ίδρυσαν τή Νέα Μάκρη. Έκτοτε ή πόλη κατοικείται έξ ολοκλήρου από Τούρκους Μουσουλμάνους και φέρει τό όνομα «Φετχιγιέ», πρós τιμήν του πρώτου Τούρκου πιλότου Φετχι Μπέη.

Στό Φετχιγιέ διατηρούνται σήμερα, μεταξύ άλλων, λυκιακοί τάφοι, οί όποιοι είναι σκαμμένοι στό φυσικό, φαιόχρωμο, άσβεστολιθικό πέτρωμα και δεσπόζουν σέ όλόκληρη τήν περιοχή. Ειδικότερα, στό νότιο άκρο τής πόλεως και άριστερά ώς πρός τόν εισερχόμενο, στις βόρειες πλευρές έχουν λαξευθεί περισσότεροι λυκιακοί τάφοι, μέ μνημειώδεις προσόψεις, ταφικούς θαλάμους μέ κλίνες, άετωματικές έπιστέψεις, κίονες στην πρόσοψη κ.λπ. Μεταξύ αυτών διακρίνεται ό τάφος του Άμύντα. Πρόκειται για έναν μεγαλοπρεπή τάφο, πιθανώς του 4ου αιώνα π.Χ., μέ δύο κυλινδρικούς, άρθράβδωτους κίονες στην πρόσοψη και άετωματική έπίστεψη άνω. Έκτός από τους λυκιακούς τάφους υπήρχε μέχρι τά μέσα του 20ου αιώνα μ.Χ. και ναός του Άπόλλωνα, καθώς και άρχαίο θέατρο, τά όποια όμως σήμερα δεν διατηρούνται.

Στό Φετχιγιέ διατηρείται ή βυζαντινή Άκρόπολη, κειμένη έπάνω σέ ύψωμα, λείψανα τειχών σέ δύο τουλάχιστον δακτυλίους, ένισχυόμενα μέ πολυγωνικούς πύργους και άλλα. Η Άκρόπολη αυτή έχρησιμοποιήθη και από τους Τούρκους, μετά τήν κατάκτηση ύπ' αυτών τής περιοχής. Επίσης έντός του οικισμού και γύρω από αυτόν διατηρούνται άρχαία λείψανα οικοδομημάτων, άρχιτεκτονικά μέλη, τάφοι κ.λπ.

Ό οικισμός έ γνώρισε μεγάλη άνοικοδόμηση από τό έτος 1957 και έξής, μέ αποτέλεσμα πολλά άρχαία λείψανα νά καταστραφούν, σήμερα δέ δίδει στόν έπισκέπτη τήν έντύπωση ενός σύγχρονου οικισμού, μέ οικοδομήματα από όπλισμένο σκυρόδεμα.

24. Άρχαιολογικό Μουσείο

Στό κέντρον περίπου του Φετχιγιέ ύψώνεται τό Άρχαιολογικό Μουσείο, στό όποιο έκτίθενται ευρήματα προερχόμενα τόσο από τό ίδιο τό Φετχιγιέ,

ὄσο καὶ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Λυκίας, ὅπου ὑπάρχει μεγάλο πλῆθος ἀρχαίων πόλεων καὶ μνημείων. Στὰ ἐκθέματα τοῦ Μουσείου συγκαταλέγεται καὶ ἡ περιφημὴ τρίγλωσση στήλη τοῦ Λητώου, ἡ ὁποία εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ φαιόχρωμο ἀββεστόλιθο (ῦψους 1,35 μ.) καὶ φέρει ἐγχάρακτη ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 358 π.Χ., γραμμένη σὲ τρεῖς γλῶσσες, περσικὴ, ἑλληνικὴ καὶ ἀραμαϊκῆ.

Ἐκ τῶν χριστιανικῶν χρόνων προέρχονται μετὰξὺ ἄλλων:

α) Πεσσίσκος τετραγώνου διατομῆς, φέρων ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενον ἀπὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο.

β) Πεσσίσκος, ὁμοίως ἀκριβῶς μὲ τὸν προηγούμενο.

Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ πεσσίσκοι προέρχονται ἀπὸ τὸ φράγμα (τέμπλο) παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πιθανῶς βασιλικῆς, κειμένου ἐντὸς τοῦ Φετχιγιέ ἢ πλησίον αὐτοῦ.

γ) Τρία πῆλινα πινάκια, φέροντα ἐφινάλωση καὶ ἐγχάρακτο διάκοσμο, τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων (12ος-13ος αἰῶνας μ.Χ.), προερχόμενα ἀπὸ νανάγιο.

δ) Μία παλαιὰ ξύλινη, δίφυλλη θύρα χριστιανικοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία φέρει ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπὸ ταμπλάδες καὶ δύο Ἐξαπτέρινα, πιθανῶς τοῦ 17ου αἰῶνα μ.Χ.

Ἐπὶ τῆς κεντρικῆς λεωφόρου τοῦ Φετχιγιέ καὶ δίπλα ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ Ταχυδρομικὸ Κατάστημα, κεῖνται ἐπὶ τοῦ πεζοδρομίου δύο μαρμάρινες βάσεις κυλινδρικών κιόνων, μετὰ συμφυοῦς πλίνθου, προερχόμενες ἀπὸ κιονοστοιχίες παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς περιοχῆς.

25. Λεβίσι (Kayaköy)

Νότια τοῦ Φετχιγιέ καὶ σὲ ἀπόσταση λίγων μόλις χιλιομέτρων ἀπὸ αὐτό, στὶς πλαγιὰς τριῶν λόφων, κεῖται ὁ ἐγκαταλειμμένος οἰκισμὸς «Λεβίσι, τὸ» ἢ «Λιβίσι, τὸ»¹¹⁵. Στὴ θέση αὐτὴ ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ πόλις «Καρμυλασσός». Ἐδῶ ἦλθαν καὶ ἐγκατεστάθησαν πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 600 π.Χ. κάτοικοι ἀπὸ τὴ Λαγούσα¹¹⁶.

Τὸ Λεβίσι ἦτο ἓνας μεγάλος καὶ ἀκμάζων οἰκισμὸς, στὸν ὁποῖο κατοικοῦσαν ἀποκλειστικὰ Ἕλληνες, Χριστιανοὶ Ὀρθόδοξοι μέχρι τὸ ἔτος 1924. Οἱ ἄνθρωποι ἦσαν πολὺ δραστήριοι καὶ εἶχαν προοδεῦσει σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὁ πληθυσμὸς τοῦ οἰκισμοῦ ἀνήρχετο

115. Ἄγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 849-850.

116. Γ. Παπαδόπουλος-Τετράδης, «Λεβίσι», περιοδικὸ *Γεωτρόπιο*, τεῦχος 83, 10.11.2001, σσ. 22-28.

στους 7.000 κατοίκους. Έντός του οικισμού υπήρχαν περισσότεροι ναοί, από τους οποίους διατηρούνται οί έξι: ο ναός του Ἁγίου Ἰωάννου, τῶν Ταξιαρχῶν καὶ τῆς Παναγίας. Γύρω ἀπὸ τὸν οἰκισμό ὑπῆρχαν ἀκόμη πολυάριθμα χριστιανικά ναῦδρια.

Τὸ ἔτος 1915 συνεκέντρωσαν οἱ Τούρκοι τοὺς ἄνδρες τοῦ οἰκισμού καὶ τοὺς ἐξώρισαν στὴν περιοχὴ τῶν φυλακῶν τῶν Μούγλων. Κατὰ τὰ ἔτη 1923-1924 καὶ μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ (Αὐγούστος 1922), ὁ πληθυσμὸς τοῦ Λεβισιοῦ ἐσφαγιάσθηκε ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὸ μεγαλύτερο αὐτοῦ μέρος. Ὅσοι ἐπέζησαν ἐγκατέλειψαν τὴν περιοχὴ καὶ ἐγκατεστάθησαν στὴν Ἑλλάδα, μαζί με τοὺς ἄλλους πρόσφυγες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐκτοτε τὸ Λεβίσι ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἔμεινε τελείως ἀκατοίκητο. Διατηροῦνται οἱ χριστιανικοὶ ναοί, οἱ οἰκίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες λείπουν μόνον οἱ ὀροφές, οἱ δρόμοι μετὰ τὰ πλακόστρωτά των, τὸ Σχολεῖο, οἱ βοηθητικοὶ χώροι καὶ γενικά τὸ μόνο πὺν λείπει εἶναι οἱ ἄνθρωποι.

Οἱ ναοὶ εἶναι κτισμένοι κατὰ κανόνα στὸν τύπο τοῦ μονόχωρου ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλύπτεται διὰ συνδιασμοῦ σταυροθολίων. Πρόκειται περὶ τοῦ λεγομένου «δωδεκανησιακοῦ τύπου» ναοῦ. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτῶν πλευρὰ περατοῦται σὲ μίαν μεγάλην ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ πολύπλευρη. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Οἱ αὐλές τῶν ναῶν ἦσαν στρωμένες μετὰ χοχλάκι. Στὸν ἀρχιτεκτονικὸ αὐτὸν τύπο ἀνήκουν ναοί, οἱ ὁποῖοι ἀπαντοῦν σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα καὶ στὴ Ροδιακὴ Περαία. Πρόκειται γιὰ κτίσματα τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς μελετηθεῖ μέχρι σήμερον.

XIV. ΜΥΡΑ (DEMRE)

Νοτιοανατολικά τῆς Μάκρης (Φετχιγιέ) καὶ σὲ ἀπόσταση 155 χλμ. ἀπὸ αὐτήν, βορειοδυτικὰ τῆς Ἀτάλειας καὶ σὲ ἀπόσταση 145 χλμ. ἀπὸ αὐτήν, ἀνατολικά τῆς «Ἀντιφέλλου» (σημερινὸ Κας) καὶ σὲ ἀπόσταση 46 χλμ. ἀπὸ αὐτὸ, ἐπὶ τῆς χερσονήσου τῆς Λυκίας, κείνται τὰ εἰρηια τῆς πόλεως «Μῦρα, τὰ» (σημερινὸ Demre)¹¹⁷.

Τὰ Μῦρα, τὰ ὁποῖα ἀπέχουν 4 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴν παραλία, ἦσαν μία ἀπὸ τίς ἕξι μεγαλύτερες πόλεις τῆς Λυκίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, σύμφωνα

117. Ἡ ὀνομασία «Demre» πιθανῶς ἀποτελεῖ παραφθορὰ τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος τῆς πόλεως «Μῦρα».

μέ τον Στράβωνα (63 π.Χ.-21 μ.Χ. περίπου) και είχαν δικαίωμα τριῶν ψήφων¹¹⁸. Βόρεια τῶν Μύρων καί σέ ἀπόσταση 2 γλμ. περίπου ἀπό αὐτά, εὑρίσκεται ἡ ἀρχαία νεκρόπολη, ἡ ὁποία περιλαμβάνει μεγάλο ἀριθμό λαξευτῶν στοὺς βράχους λυκισκῶν τάφων, χρονολογουμένων ἀπὸ τὸν 5ο ἕως τὸν 3ο αἰῶνα π.Χ. Τὰ πρωιμότερα γνωστὰ νομίματα τῶν Μύρων προέρχονται ἀπὸ τὸν 3ο αἰῶνα π.Χ.¹¹⁹

Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος (356-323 π.Χ.) κατέλαβε τὰ Μῦρα, καθὼς καί ὁλόκληρη τὴ Λυκία, ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατο αὐτοῦ ὑπήχθη στὸ κράτος τοῦ Ἀντιγόνου, μαζί με τὴν Παμφυλία καί τὴ Μεγάλη Φρυγία¹²⁰. Περὶ τὸ 250 π.Χ. οἱ Πτολεμαῖοι κατέλαβαν τὴ Λυκία καί στή συνέχεια οἱ Σελευκίδες μετὰ τὸν Ἀντίοχο Γ' τὸν Μέγα, περὶ τὸ ἔτος 197 π.Χ. Οἱ Ρωμαῖοι ἐνίκησαν τοὺς Σελευκίδες καί παρεχώρησαν τὴ Λυκία στοὺς Ροδίους. Ὑστερα ἀπὸ μακροῦς ἀγῶνες οἱ κάτοικοι τῆς Λυκίας κατόρθωσαν νὰ ἀπελευθερώσουν τὴ χώρα των καί νὰ σχηματίσουν τὸ «Κοινὸν τῶν Λυκίων»¹²¹. Τὸ ἔτος 43 μ.Χ. ἡ περιοχὴ τῆς Λυκίας περιῆλθε στοὺς Ρωμαίους, διετήρησε ὁμως κάποια περιορισμένη μορφῆς αὐτονομία. Οἱ Λύκιοι εἶχαν τὴν ἰδικήν των γλῶσσα, ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ. καί ἐξῆς ἄρχισε νὰ κυριαρχεῖ στὴν περιοχὴ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα.

Ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὴν περιοχὴ. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐπεσκέφθη τὰ Πάταρα καί τὰ Μῦρα¹²². Κατὰ τὴν παλαιохριστιανικὴ ἐποχὴ τὰ Μῦρα ἀπετέλουν σπουδαῖο πολιτικὸ καί θρησκευτικὸ κέντρον. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντινοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450 μ.Χ.) τὰ Μῦρα ἦσαν ἡ πρωτεύουσα τῆς Λυκίας¹²³.

Μὲ τὰ Μῦρα εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένος ὁ Ἅγιος Νικόλαος, Ἀρχιεπίσκοπος Μύρων τῆς Λυκίας¹²⁴. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος (240-334 μ.Χ. περίπου)

118. Στράβων, 14, 665.

119. K. Dörtlük, *Antalya. Lykien - Pisidien - Pamphylien. Antike Städte Führer*, Ankara-Istanbul 1989, σ. 51 κέ.

120. Σ. Βαγκαλίδης, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μῦρα τῆς Λυκίας», στὸ ἔργο *Ἱερὰ Προσκυνήματα - Προπύργια τῆς Ὁρθοδοξίας*, τόμ. Α', Ἀθῆνα 2000, σ. 140 κέ.

121. Ἀ. Γαλίτης, «Ἡ Λυκία μέχρι τὴν ἐποχὴ τῆς Καυῆς Διαθήκης», «Χαριστήριον» τῷ Παναγιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονι Β', ἐπὶ τῇ συμπληρώσει εικοσαετοῦς ἐν Θεσσαλονικῇ ποιμαντορίας (1974-1994), Θεσσαλονικῆ 1994, σσ. 955-965. Ο. Treuber, *Geschichte der Lykien*, Στουτγάρδη 1887.

122. *Πράξεις Ἀποστόλων* 21, 1-2 καί 27, 5-6.

123. J. Borchhardt, *Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, Βερολίνο 1975, «Istanbuler Forschungen», τόμ. 30.

124. Συμεὼν Μεταφραστής, «Βίος καί Πολιτεία καί μερικὴ θαυμάτων διήγησις

ἐγεννήθη στά Πάταρα, ἔζησε καί ἔδρασε στά Μύρα, ὅπου ἦτο ἡ ἔδρα του ὡς Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας. Ἐκεῖ ἐπίσης ἀπέθανε καί ἐτάφη. Δι' αὐτό ἀπό τότε μέχρι σήμερα τά Μύρα εἶχαν καί ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν μίαν ιδιαίτερη φήμη. Χιλιάδες προσκυνητές ἐπισκέπτονται ἐτησίως τά Μύρα ἀπό ὅλον τόν κόσμο ἕξ αἰτίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὀρισμένοι ἐρευνητές ἀμφιβάλλουν ὡς πρὸς τὴν ἱστορικότητα τοῦ προσώπου τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐπειδὴ τά σχετικά μέ τὴ ζωὴ καί τὴ δράση του δὲν θεωροῦνται ἐπαρκῶς τεκμηριωμένα. Τὰ περισσότερα, ὅσα γνωρίζομε διὰ τὸν Ἁγιο Νικόλαο, προέρχονται ἀπὸ τὰ Συναξάρια καί ἀπὸ τὴν εὐσεβῆ παράδοση, ἡ ὁποία ὁμως φαίνεται νά ἔχει ἱστορικὸ πυρῆνα. Ὁ Ἁγιος Νικόλαος ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων καί ὡς πολέμιος τῆς ἀρειανικῆς αἰρέσεως καί προστάτης τῆς Ὀρθοδόξου διδασκαλίας. Ἐπίσης τὸ ὄνομά του συνδέεται μέ ἔργα εὐποιίας καί χριστιανικῆς φιλανθρωπίας, θεωρεῖται δὲ ὡς ὁ προστάτης τῶν ναυτιλλομένων καί γενικά ὅλων ἐκείνων, ὅσοι ἔχουν σχέση μέ τὴ θάλασσα. Στὴ βορειοδυτικὴ Εὐρώπῃ ὁ Ἁγιος Νικόλαος εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς εορτῆς του (6 Δεκεμβρίου) φέρει τὰ δῶρα στά παιδιά, ἥτοι ἔχει ἀνάλογη ἀποστολὴ μέ ἐκείνην τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ ἄλλη παράδοση φέρει δῶρα στά παιδιά καί τοὺς ἐνηλίκους κατὰ τὴν 1η Ἰανουαρίου, ἡμέρα τῆς μνήμης του. Ὅπως καί νά ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ ἀγάπη τῶν εὐρύτερων λαϊκῶν μαζῶν πρὸς τὸν Ἁγιο Νικόλαο εἶναι πολὺ μεγάλη καί πάρα πολὺ διαδεδομένη.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καί ἐξῆς ἀρχίζουν οἱ ἀραβικῆς ἐπιδρομῆς, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὑπέφεραν γενικά οἱ παράλιες ἢ πλησίον τῆς παραλίας κείμενες πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καί τὰ Μύρα. Ἐπίσης οἱ πλημμύρες τοῦ παρακείμενου ποταμοῦ «Μύρωνος» ἐπροξένησαν μεγάλες ζημιές στὴν πόλη τῶν Μύρων καί στὴν εὐρύτερη περιοχή.

Σήμερα διατηροῦνται στά Μύρα πολλὰ καί σπουδαῖα μνημεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καί τὰ ἀκόλουθα: Ἡ Ἀκρόπολη, τὸ θέατρο, ἡ Λυκαϊκὴ νεκρόπολη¹²⁵, μία ἀπὸ τίς σημαντικότερες τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν προεκτισμάτων καί ἄλλα.

τοῦ ἐν θαύμασι περιωνύμου Νικολάου Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίων Ἐπαρχίας», *PG* 116, στ. 317-356. Πρβ. Γ. Δ. Παπαδημητροπούλου, *Συμεῶν τοῦ Μεταφραστοῦ. Ἡ ζωὴ καί τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Νικολάου*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1992, σ. 11 κέ.

125. Λέγοντας «λυκαϊκοὺς τάφους» ἐννοοῦμε τάφους σκαμμένους στοὺς βρά-

26. Βασιλική Ἁγίου Νικολάου

Βορειοδυτικά τῆς κεντρικῆς πλατείας τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ Demge τῆς νοτιοανατολικῆς Τουρκίας καί σέ ἀπόσταση περί τὰ 200 μ. ἀπό αὐτήν, ὑψώνεται ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου, Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας καί θαυματουργοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ διαχριστιανικό λατρευτικό κέντρο καί πόλο ἔλξεως πολυαριθμῶν ἐπισκεπτῶν καί προσκνητῶν ἀπό ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὸν Ἅγιον Νικόλαο τιμοῦν ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι μουσουλμάνοι καί τὸν ἔχουν ταυτίσει μὲ τὸν Ἅγιον ἐκείνον, ὁ ὁποῖος φέρει στὰ μικρὰ παιδιὰ τὰ δῶρα, ἀντίστοιχον πρὸς τὸν Ἅγιον Βασιλείον.

Εἶναι πολὺ πιθανόν, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί κατὰ τὸ β' μισό τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ., νά ἰδρῦθηκε παρὰ τὸν τάφον του χριστιανικός ναός. Τὸ ἔτος 565 μ.Χ. ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀρχιμανδρίτη Νικόλαο ἡ ὑπαρξη χριστιανικοῦ ναοῦ παρὰ τὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου¹²⁶. Μαρμάρια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, χρονολογούμενα στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰῶνα μ.Χ. ἐπιβεβαιῶνουν αὐτὴν τὴν εἰδηση.

Κατὰ τὸν 8ο αἰῶνα μ.Χ. ἀνηγέρθη στὴν ἴδια θέση ναός, ἐκ χρησιμοποιηθέντων ὑλικῶν, προερχομένων ἀπὸ τὸν παλαιότερο ναό, ὁ ὁποῖος ἔκειτο στὴν περιοχὴ. Τὸ ἔτος 808 μ.Χ. ὁ στόλος τῶν Ἀββασιδῶν ἐπετέθη ἐναντίον τῶν Μύρων τῆς Λυκίας, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπιστροφῆς αὐτοῦ ἀπὸ μίαν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς νήσου Ρόδου. Κατὰ τὸ ἔτος 1072 μ.Χ. ἔμποροι ἀπὸ τὸ Μπάρι τῆς Ἰταλίας βρῆκαν τὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί μετέφεραν τὰ λείψανα ἐκείνου στὴν Ἰταλία¹²⁷. Στὴν Ἀπουλία ἀνήγειραν τότε μία βασιλική, ὅπου ἐναπετέθησαν τὰ λείψανα αὐτά.

Τὸν 11ο αἰῶνα μ.Χ. ἀνακαινίσθηκε ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Μύρων καί ἐπεκτάθηκε. Τὸ ἔτος 1862 μ.Χ. ἕνας Ρῶσος πρίγκιπας προέβη

χοι, μὲ μνημειώδεις προσόψεις, ταφικούς θαλάμους καί κλίνες ἐντὸς αὐτῶν. Ἀπαντοῦν κυρίως στὶς περιοχές τῆς Λυκίας ἀλλὰ καί ἀλλαχοῦ. Στὴ νῆσο Μεγίστη (Καστελλόριζο) διατηρεῖται ἕνας λυκαϊκός τάφος, καθὼς καί στὴν Κάμειρο Σκάλα τῆς νήσου Ρόδου.

126. Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Νικόλαος συνέταξε βιογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας.

127. Ὑπάρχει ἡ ἀποψη ὅτι οἱ Ἰταλοὶ ἔμποροι δὲν βρῆκαν τὸν πραγματικὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί συνεπῶς τὰ λείψανα, τὰ ὁποῖα μετέφεραν στὴν Ἰταλία, δὲν ἦσαν γνήσια. Ἐπίσης ὑποστηρίζεται ἡ ἐκδοχὴ ὅτι καὶ ἐὰν βρῆκαν τὸν πραγματικὸν τάφο, μετέφεραν μόνον μέρος τῶν ἁγίων λειψάνων, ἐνῶ ἕτερο μέρος παρέμεινε στὰ Μῦρα.

στή στερέωση και την ανακαίνιση του ναού αυτού, υπό την εποπτεία του αρχιτέκτονα Salzmann.

Ο ναός του Ἁγίου Νικολάου στὰ Μῦρα (διαστάσεων 25 x 18 μ.)¹²⁸, ὅπως διατηρεῖται σήμερα, ἔχει τὴ μορφή τρικλιτῆς θολωτῆς βασιλικῆς μετὰ τρουύλλου¹²⁹. Γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ διατηροῦνται διάφορα προσκτίσματα. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη καὶ χωρίζεται μὲ πεσσοὺς σὲ τρία κλίτη. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ δυσμὰς πρὸς ἀνατολὰς (94°) καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση 4° πρὸς τὰ νοτιοανατολικά.

Τὸ μεσαῖο κλίτος τοῦ ναοῦ εἶναι εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ περατοῦται σὲ μεγάλη ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 7.16 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνική. Στὸν τοῖχο τῆς μεσαίας πλευρᾶς τῆς ἀψίδας ἀνοίγονται τρία μεγάλα, ὀρθογωνίου σχήματος, παρὰθυρα, τοξωτὰ ἄνω, ἐπιτρέποντα τὴν εἴσοδο τοῦ φωτὸς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Ἐντὸς τῆς ἀψίδας περικλείεται πεταλοειδὲς σύνθρονο, ἀποτελούμενο ἀπὸ δέκα σειρὰς ἐδωλίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκάθητο ὁ κληρὸς. Στὸ μέσον τῆς ἀνωτέρας βαθμίδας τοῦ συνθρόνου διατηρεῖται ἡ βάση τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐκάθητο ὁ Ἐπίσκοπος.

Τὸ Ἱερὸ Βῆμα περιορίζετο στὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ κατελάμβανε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα αὐτοῦ. Τοῦτο ἐχωρίζετο τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ μαρμάρينو, χαμηλὸ τέμπλο (πεσοὶ - θωράκια). Διατηρεῖται ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου κατὰ χώραν, ἐνῶ τὰ υπόλοιπα τμήματα δὲν διατηροῦνται. Τὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος κεῖται κατὰ 0,10 μ. ὑψηλότερα τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὸ μέσον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος κεῖται ἡ Ἁγία Τράπεζα. Στὶς τέσσερις γωνίες αὐτῆς διατηροῦνται ἰσάριθμοι, κυλινδρικοὶ ἀρράβδωτοι, μαρμάρινοι κίονες, οἱ ὁποῖοι ἐστήριζαν τὸ ὑπεράνω τῆς Ἁγίας Τράπεζας κείμενο κιβώριο, τὸ ὁποῖον δὲν διατηρεῖται.

Στὸ κέντρον τοῦ μεσαίου κλίτους φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ ὑψώοντο ἡμισφαιρικός τρουύλλος, σήμερα ὁμως τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ σταυροθόλιο. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ κεραία αὐτοῦ καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρική ὀροφή (καμάρα). Τὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ εἶναι στενότερα τοῦ μεσαίου. Τὸ βόρειο κλίτος περατοῦται σὲ εὐθεία πλευρὰ πρὸς ἀνατολὰς, ἐνῶ τὸ νότιο κλίτος περατοῦται σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Τὸ νότιο κλίτος καλύπτεται κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸ αὐτοῦ τμήμα μὲ ἡμισφαιρικὸ τρουύλλο,

128. R. Krauthemer, *Παλαιοχριστιανική καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική*, Ἀθήνα 1998, σσ. 352-354, εἰκ. 250-251.

129. K. Dörflük, *Antalya ...*, (κάτοψη).

κατὰ δὲ τὸ δυτικὸ μὲ κτιστὴ καμάρα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ βόρειο κλίτος τοῦ ναοῦ. Τὰ δάπεδα τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ μαρμαροθετήματα. Ἐπὶ τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται σήμερα μία παλαιὰ σαροκοφᾶγος, ἡ ὁποία τιμᾶται ὡς ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς εἶναι προσκεκολλημένοι διπλὸς νάρθηκας (ἑσωνάρθηκας - ἔξωνάρθηκας)¹³⁰. Δυτικὰ τῶν δύο ναρθηκῶν κεῖται εὐρύχωρο αἶθριο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Στὸ μέσον περι-που αὐτοῦ εὐρίσκεται ὀκταγωνικὴ φιάλη¹³¹.

Βόρεια τῆς βασιλικῆς ἦσαν προσκεκολλημένα διάφορα προσκτίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ τὸ Βαπτιστήριον. Εἰδικότερα, βόρεια τοῦ ἑσωνάρθηκα καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτόν, κεῖται πρόσκτισμα τὸ ὁποῖο, ἐξ αἰτίας τῆς θέσεως καὶ τῆς μορφῆς του, εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθεῖ μετὰ μεγάλης πιθανότητος ὡς τὸ βαπτιστήριον¹³².

Τὸ βαπτιστήριον ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη (ἑσωτερικῶν διαστάσεων 4,50 x 4,50 μ. περίπου), στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ ὁποίου ἴστανται ἰσάριθμοι πεσσοί. Οἱ πεσσοὶ αὐτοὶ ἐνώνονται μεταξὺ τῶν μὲ ἡμικυκλικά τόξα, τὰ ὁποῖα στηρίζουν χαμηλὸ, τυφλὸ ἡμισφαιρικὸ τροῦλλο (διάμετρος βάσεως 3,40 μ. περίπου). Στὸ κέντρον τοῦ χώρου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπέτελει τὸ «φωτιστήριον» τοῦ βαπτιστηρίου, θὰ ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, ἡ ὁποία ὁμως δὲν διατηρεῖται. Τὸ βαπτιστήριον εὐρίσκετο σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἑσωνάρθηκα καὶ μέσῳ αὐτοῦ ἐπεκρινόμην μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὶς ἐσωτερικὰς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ βαπτιστηρίου διατηροῦνται λείψανα παλαιοῦ γραπτοῦ διακόσμου.

27. Παρεκκλήσια

Νότια τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶναι προσκεκολλημένα δύο παρεκκλήσια, ἥτοι:

130. Ὑπεράνω τοῦ διπλοῦ νάρθηκα εὐρίσκονται ὑπερῶα ἢ γυναικωνίτες.

131. Ἡ φιάλη ἀπαντᾷ τόσον στὰ αἶθρια τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, ὅσον καὶ στὶς αὐλὲς τῶν βυζαντινῶν Μονῶν, ὅπου σχετίζεται μὲ τὴν τελετὴ τοῦ Ἁγιασμοῦ. Ἐπίσης στὶς αὐλὲς ἢ στὰ προαύλια τῶν μουσουλμανικῶν τεμενῶν ἀπαντᾷ πάντα κρήνη ἢ εἶδος «φιάλης», ὅπου ῥεεῖ ὕδωρ, χρησιμοποιούμενο γιὰ τὶς τελετουργικὰς νίψεις τῶν πιστῶν. Ἀνάλογα παραδείγματα κρηνῶν γιὰ τελετουργικὰς νίψεις ἀπαντοῦν ἐπίσης στοὺς ναοὺς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης, ὅπως καὶ στὸν ναὸ τοῦ Σολομῶντος, στὰ Ἱεροσόλυμα.

132. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια ...*, σ. 3 κέ.

Παρεκκλήσιο Α (βόρειο): Κατά μήκος της νοτίας εξωτερικής πλευράς του νοτίου κλίτους της βασιλικής είναι προσηρημένο ένα παρεκκλήσιο, το οποίο εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη. Ο κυρίως άξονας αυτού βαίνει από δυσμών προς ανατολάς. Η ανατολική αυτού πλευρά περατοῦται σὲ ἡμικυκλική ἀψίδα, στὸ μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται μονόλοβο παράθυρο¹³³.

Παρεκκλήσιο Β (νότιο): Νότια τοῦ Παρεκκλησίου Α εἶναι προσκεκολλημένο ἕτερο παρεκκλήσιο. Τὸ ἀνατολικὸ αὐτοῦ τμήμα ἐμφανίζει σὲ κάτοψη σχῆμα ἑλευθέρου σταυροῦ, ἐνῶ τὸ δυτικὸ εἶναι ορθογωνίου σχήματος κατὰ τὴν κάτοψη¹³⁴. Η ἀνατολική αὐτοῦ κεραία τοῦ σταυροῦ περατοῦται σὲ ἡμικυκλική ἀψίδα, στὸ μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται τρίλοβο παράθυρο. Οἱ κεραίες τοῦ σταυροῦ καλύπτονται μὲ ἡμικυκλινδρικές ὀροφές, ἐνῶ στὸ κέντρον τοῦ σταυρικοῦ παρεκκλησίου ὑψώνεται ἡμισφαιρικός τρούλλος. Τὸ σταυρικὸ παρεκκλήσιο ἐπικοινωνεῖ τόσοσὺν μὲ τὸ Παρεκκλήσιο Α, ὅσων καὶ μὲ προσκτίσματα, τὰ ὁποία κείνται νότια αὐτοῦ.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ Παρεκκλησίου Β διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ι. *Ἱερὸ Βῆμα. Ἀψίδα. Τεταρτοσφαίριο:* Πιθανῶς στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζετο εἴτε ἡ Δέηση, εἴτε ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα. Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριο καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ τρίλοβο παράθυρο εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι, σπηθαῖοι, μετωπικοί, ἀδιάγνωστοι.

Κόγχη: Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας παρίστανται, ὡς συνήθως, τέσσερις ἅγιοι Ἱεράρχες, ὁλόσωμοι, ὄρθιοι, μετωπικοί, φέροντες ἐπίσκοπικά ἄμφια καὶ κρατοῦντες κλειστοὺς κώδικες. Τὸ γεγονός ὅτι αὐτοὶ εἰκονίζονται μετωπικοὶ καὶ ὄχι στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἀψίδας, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ ἐποχὴ πρὸ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνα μ.Χ.¹³⁵

Εἰδικότερα, οἱ Ἱεράρχες αὐτοὶ εἶναι οἱ ἑξῆς (ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον):

α) Νικόλαος Μύρων (;) Στὴ θέση αὐτὴ εἰκονίζεται πιθανότατα ὁ Ἅγιος Νικόλαος, Ἀρχιεπίσκοπος Μύρων τῆς Λυκίας καὶ πάτριωνας τοῦ ναοῦ¹³⁶.

133. R. Krauthemer, *Παλαιοχριστιανική ...*, σ. 353, εἰκ. 251 (κάτοψη).

134. Στὸ ἴδιο.

135. Ἄ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα τῆς ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν*, Ἀθήνα 1957, σ. 47.

136. Ἰ. Βολανάκης, «Ὁ εἰς Ἀποδοῦλον Ἀμαρίου βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ξυμφόρου», *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειον Κρήτης 1976*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 44-46.

β) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸν κρατεῖ κλειστὸ κώδικα, ποῦ φέρει πολὺτιμη, διάλιθη στάχωση.

γ) Μέγας Βασίλειος¹³⁷.

δ) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Νότιος τοῖχος: Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες, ὄρθιοι, ὀλόσωμοι καὶ ἓνας Ἱεράρχης στηθαῖος.

Βόρειος τοῖχος. Πρόθεση: Στὴν κόγχη εἰκονίζεται Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάνγνωστος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του εἶναι γεροντικά. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ καὶ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα μὲ τὸ ἀριστερό.

II. *Κυρίως ναός. Νότιος τοῖχος:* Διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν. Διακρίνεται ἀδιάνγνωστος Ἅγιος, ὁ ὁποῖος παρίσταται ὀλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός.

Βόρειος τοῖχος: Στὸ τύμπανο τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος διατηροῦνται τοιχογραφίες σὲ δύο ζώνες. Ἐνω ζώνη: Δέηση¹³⁸. Κάτω ζώνη: Ἅγιοι ἀδιάνγνωστοι.

Δυτικὸς τοῖχος. Ἐνω ζώνη: Κοίμησις τῆς Θεοτόκου¹³⁹. Κάτω ζώνη: Λείψανα τοιχογραφιῶν.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτές, ἂν καὶ δὲν διατηροῦνται σὲ καλὴ κατάστασι καὶ δὲν ὑπάρχει κτητορικὴ ἐπιγραφή ἢ ἄλλο στοιχεῖο, βάσει τοῦ ὁποῖου νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια, εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα μ.Χ.

XV. ΠΕΡΓΗ (PERGE)

Βορειοανατολικά τῆς Ἀτάλειας καὶ σὲ ἀπόστασι 15 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, δυτικὰ τῆς Ἀσπένδου καὶ σὲ ἀπόστασι 36 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, βορειοδυτικὰ τῆς Σίδης καὶ σὲ ἀπόστασι 62 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, κεῖνται τὰ ἑρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλεως Πέργης τῆς Παμφυλίας¹⁴⁰.

137. Ἰ. Βολανάκης, Ὁ ἱερός ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Λίνδου Ρόδου: Ἀρχιτεκτονικὴ-Τοιχογραφίες, Ρόδος 1998, σσ. 29-30.

138. Ἰ. Βολανάκης, «Ὁ εἰς Ἄποδούλου ...», σσ. 42-43, πίν. 28-29.

139. Ἰ. Βολανάκης, Ὁ ἱερός ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Λίνδου ..., σ. 36, πίν. 7. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάγραμμα ..., σσ. 44-45. Ἄ. Ὀρλάνδος, «Βυζαντινοὶ καὶ Μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου», *ΑΒΜΕ* 6 (1948), σσ. 131-132.

140. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ ὀνομάζετο «Παμφυλία», ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν καὶ διαφόρων φυλῶν σὲ αὐτὴν.

Ἡ Πέργη ιδρύθηκε σὲ μίαν ἐκτεταμένην καὶ εὐφορη πεδιάδα, κειμένη μεταξὺ δύο λόφων καὶ περὶ τὰ 4 χλμ. δυτικά τοῦ ποταμοῦ Κέστρου (σημερινοῦ Aksu Çayı), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦτο πλωτὸς καὶ ἔνωσε τὴν περιοχὴ μὲ τὴ Μεσόγειο Θάλασσα¹⁴¹.

Ἡ ἀρχαιότερη μέχρι σήμερα μαρτυρία γιὰ τὴν ἀρχαία Πέργη προέρχεται ἀπὸ τὸν Σκύλακα, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. Ἡ πόλη ἔκειτο περὶ τὰ 12 χλμ. ἀπὸ τὴ θάλασσα, μετὰ τῆς ὁποίας συνεδέετο διὰ τοῦ ποταμοῦ Κέστρου. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Στράβων, ἡ Πέργη ιδρύθηκε ἀπὸ ἀποίκους, οἱ ὁποῖοι ἦλθαν ἀπὸ τὸ Ἄργος τῆς Πελοποννήσου, ὑπὸ τὴν καθοδήγησι τῶν ἡρώων Μόψου καὶ Κάλχα, μετὰ τὸ πέρασ τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου (περὶ τὰ τέλη τῆς 2ας χιλιετίας π.Χ.). Τὸ ἔτος 334 π.Χ. ἡ Πέργη κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ὁποῖου (323 π.Χ.) περιῆλθε γιὰ βραχὺ χρονικὸ διάστημα στὴν κυριαρχία τῶν Σελευκιδῶν τῆς Συρίας. Ἀργότερα ἡ Πέργη ὑπήγετο στὸ Βασίλειο τῶν Ἀτταλιδῶν τῆς Περγάμου. Κατὰ τὸ ἔτος 133 π.Χ. ἡ Πέργη φαίνεται ὅτι ἀπέκτησε τὴν ἀνεξαρτησία της. Στὴν Πέργη ἐλατρεῦετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ θεὰ Ἄρτεμις, ἡ ὁποία ὠνομάζετο «Ἄρτεμις Περγαία» καὶ εἶχε ἓνα περιφημο Ἱερό, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ μέχρι σήμερα.

Ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε ἐνωριότητα γνωστὸς στὴν περιοχὴ. Στὴν Πέργη ἦλθαν περὶ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰώνα μ.Χ. ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ συνεργάτες του καὶ ἐκήρυξαν τὴ νέα θρησκεία, ὅπως ἀναφέρεται στὶς *Πράξεις Ἀποστόλων*, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἀναγράφονται καὶ τὰ ἑξῆς:

«*Αναχθέντες δὲ ἀπὸ τῆς Πάφου οἱ περὶ τὸν Παῦλον ἦλθον εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας ... αὐτοὶ δὲ διελθόντες ἀπὸ τῆς Πέργης παρεγένοντο εἰς Ἀντιόχειαν τῆς Πισιδίας*»¹⁴². ... «*Καὶ διελθόντες τὴν Πισιδίαν ἦλθον εἰς Παμφυλίαν, καὶ λαλήσαντες ἐν Πέργῃ τὸν λόγον κατέβησαν εἰς Ἀττάλειαν*»¹⁴³.

Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἡ Πέργη ἀπέβη σπουδαῖο χριστιανικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς καὶ ἀνιγήρθησαν σὲ αὐτὴν μεγάλες χριστιανικὲς βασιλικές. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα μ.Χ. καὶ ἔξῃς οἱ ἀραβικὲς, πειρατικὲς ἐπιδρομὲς, οἱ ὁποῖες ἔλαβαν χώραν, εἶχαν ὡς ἐπακόλουθο τὴν ἐρήμωσι τῆς πόλεως καὶ τὴν ἐγκατάλειψι τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Οἱ κάτοικοι τῆς Πέργης, ὅσοι ἐπέζησαν τῶν καταστροφῶν, ἦλθαν στὴ γειτονικὴ Ἀττάλεια, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθησαν.

141. Πρβ. K. Dörtlük, *Antalya ...*, σ. 114 κέ. Ἄγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 727-733.

142. *Πράξεις* 13, 13-14.

143. *Πράξεις* 14, 24-25.

Στην Πέργη της Παμφυλίας διατηρούνται σήμερα έντυπωσιακά ερείπια αρχαίων μνημείων και οικοδομικών συγκροτημάτων. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και τὰ ακόλουθα: α) Θέατρο, β) Σταδίου, γ) Θέριμες, δ) Νυμφαίον, ε) Ἄγορά, στ) Παλαιστρα, ζ) Ἀκρόπολη, η) Νεκρόπολη, θ) τείχη, ι) δύο παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς καὶ ἄλλα.

28. Βασιλική Α (δυτικὴ βασιλική)

Νότια τῆς Ἄγορᾶς τῆς Πέργης, βορειοανατολικά τοῦ Σταδίου καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό, κείται τὰ ερείπια μιᾶς βασιλικῆς¹⁴⁴, τὸ μῆκος τῆς ὁποίας, μετὰ τοῦ αἵθριου, ἀνέρχεται στὰ 80 μ. περίπου.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες, ἐκάστη ἐξ ἑνδεκα κίωνων ἀποτελουμένη, σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖον ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων. Ὑπῆρχε ἐγκάρσιον κλίτος, τὸ ὁποῖο ἐξείχε σὲ σχῆμα T¹⁴⁵. Οἱ πλάγιες κιονοστοιχίες τῆς βασιλικῆς δὲν προχωροῦσαν στὸν χῶρον τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ἀλλὰ ἐκάμπτοντο, ἀκολουθώντας τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα τοῦ μεγάλου καὶ ἱκανῶς ἐξέχοντος ἐγκαρσίου κλίτους¹⁴⁶.

Ὡς Ἱερὸ Βῆμα ἐχρησίμεινε τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῆς βασιλικῆς, τὸ ὁποῖο ἐπερατοῦτο σὲ μία μεγάλη ἀψίδα πρὸς ἀνατολάς, ἐσωτερικῶς πεταλόμορφη καὶ ἐξωτερικῶς τριπλευρῆ, ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου, σύμφωνα μὲ τὰ συριακὰ πρότυπα. Ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔκειντο τὰ Παστοφόρια. Τὰ πλάγια κλίτη (πλάτους 4,20/4,30 μ.) ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολάς σὲ εὐθείες πλευρές. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς ὑπῆρχε τριβηλο ἄνοιγμα, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπεκονώνει μετὰ τοῦ αἵθριου. Ἡ βασιλικὴ ἐστερεῖτο νάρθηκα. Τὸ αἶθριο ἦτο τρίστωο¹⁴⁷.

Ἡ βασιλικὴ Α τῆς Πέργης ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς.

144. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 281. Κ. Dörtlük, *Antalya ...*, σ. 113 (τοπογραφικὸ διάγραμμα - κάτοψη μνημείου).

145. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σσ. 278-281, εἰκ. 159 (κάτοψη). Ἄ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική*, τόμ. Α', σ. 49, εἰκ. 25 (κάτοψη).

146. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler ...*, σ. 47, εἰκ. 19 (κάτοψη).

147. R. Krauthheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ ...*, σ. 142, εἰκ. 62 (κάτοψη).

29. Βασιλική Β (βόρεια βασιλική)

Βορειοδυτικά της ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Πέργης, νότια τῆς Παλαιστράς καί σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν, ἔκειτο ἡ βασιλική Β, ἡ ὁποία πιθανῶς ἀπετέλει τὸν καθεδρικό ναὸ τῆς πόλεως¹⁴⁸. Τὸ συνολικὸ μῆκος αὐτῆς, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ αἵθριου, ἀνήρχετο σὲ 80 μ. περίπου. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βασιλικῆς αὐτῆς διατηρεῖται μέχρι σήμερα σὲ μέγα ὕψος.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐξωρίζετο μὲ τέσσερις κιονοστοιχίες σὲ πέντε κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγιῶν καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μία μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολάς, ἡ ὁποία ἦτο ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολάς σὲ εὐθείες πλευρές. Ὑπῆρχε ἐγκάρσιο κλίτος, μὴ ἐξέχον. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἐχρησίμευε ὡς Ἱερὸ Βῆμα τῆς βασιλικῆς. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν νάρθηκα ἔκειτο εὐρύχωρο, τετράστω αἶθριο¹⁴⁹. Ἡ βασιλική Β τῆς Πέργης ἀνηγέρθη πιθανῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ., ἴσως στὴ θέση ἀρχαίου Ἱεροῦ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων, καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς.

XVI. ΣΙΔΗ (SIDE)

Νοτιοανατολικά τῆς Ἀττάλειας καὶ σὲ ἀπόσταση 75 γλμ. ἀπὸ αὐτήν, ἐπὶ τῆς παραλίας (Μεσόγειος Θάλασσα), κείνται τὰ ἔρειπια τῆς ἀρχαίας πόλεως Σίδης τῆς Παμφυλίας. Ἡ ὄνομασία «Σίδη, ἦ» εἶναι ἀρχαιοτάτη καὶ σημαίνει «καρπὸς ροιᾶς», ἦτοι ῥόδι. Φαίνεται ὅτι καὶ τὸ δένδρο «ροιά ἢ πουνικὴ» (*Punica granatum*)¹⁵⁰ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή, γι' αὐτὸ καὶ ἡ πόλη ἔλαβε τὴν ὄνομασία αὐτή. Ἡ Σίδη κατοικήθηκε ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ., ἀπὸ ἀποίκους τῆς αἰολικῆς πόλεως Κύμης, ἡ ὁποία ἔκειτο πλησίον τῆς Σμύρνης (δυτικὴ παραλία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας). Σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση, οἱ ἀποικοὶ ἀπὸ τὴν Κύμη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σὲ βραχὺ διάστημα ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς των στὴν περιοχὴ, ἀπώλεσαν τὴ γλῶσσα των (ἐλληνικὴ) καὶ ὠμίλουν τὴ

148. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σ. 281. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 730-732. Κ. Dörtlük, *Antalya ...*, σ. 113 (τοπογραφικὸ διάγραμμα-κάτοψη τοῦ μνημείου). H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler ...*, σ. 51, εἰκ. 21 (κάτοψη).

149. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler ...*, σ. 51, εἰκ. 21 (κάτοψη).

150. G. Cheerts, *Botanica*, σ. 723.

βαρβαρική γλώσσα των έντοπίων. Αυτό μᾶς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτοί κατά την ἄφιξη των βρῆκαν ἕναν παλαιότερο οἰκισμό στὴν περιοχὴ, ὁ ὁποῖος ἔκατοικεῖτο ἀπὸ Ἄνατολίτες¹⁵¹.

Τὸ ἔτος 333 π.Χ. ἡ Σίδη ἀναγκάσθηκε νὰ δεχθεῖ μακεδονικὴ φρουρὰ καὶ ὑπετάγη στὸν Μ. Ἀλέξανδρο (356-323 π.Χ.). Ἐπὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ ἐπιγραφές συντάσσονται στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ ἡ ἑλληνικὴ εἶναι ἡ ἐπίσημη γλώσσα τῆς περιοχῆς καὶ τῆς ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξεως. Κατὰ τὸ ἔτος 218 π.Χ. ἡ Σίδη προσηρτήθη στὸ Κράτος τῶν Σελευκιδῶν τῆς Συρίας. Ἡ ἀκμὴ τῆς πόλεως ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 2ο αἰῶνα π.Χ., ὅταν τὸ ἐμπόριο τῶν σιλάβων ἀπετέλει τὴν κυρία πηγὴ πλουτισμοῦ τῶν κατοίκων τῆς Σίδης.

Τὰ παράλια τῆς Παμφυλίας καὶ τῆς Κιλικίας ἦσαν γνωστὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὡς κέντρα τῆς πειρατείας. Γιὰ τοὺς πειρατὲς ἡ Σίδη ἦτο ὁ πλησιέστερος καὶ σημαντικότερος λιμένας, ὅπου μποροῦσαν νὰ μεταφέρουν τὴ λεία τῶν καὶ νὰ τὴν προσφέρουν πρὸς πώληση. Ὅταν ὁ Ρωμαῖος Πομπήιος (106-48 π.Χ.) κατὰ τὸ ἔτος 67 π.Χ. ἐπέτυχε νὰ ἐξαλείψει τελικὰ τὴν πειρατεία, τὸ ἐμπόριο τῶν σιλάβων ἐτερματίσθη καὶ ἡ πρώτη περίοδος ἀκμῆς τῆς Σίδης εἶχε ἤδη παρῆλθει.

Κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα μ.Χ., κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς «Ρωμαϊκῆς Εἰρήνης» ἄρχισε καὶ πάλιν νὰ ἀκμαίξει ἡ Σίδη καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους δύο αἰῶνες ἔφθασε σὲ ἕναν μέχρι τότε ἄγνωστο πλοῦτο καὶ ἀπέκτησε μεγάλη ἐπιρροή. Φαίνεται, ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἀποκτομένων ἐσόδων διετίθετο γιὰ τὴ διακόσμησιν τῆς πόλεως, ἐπειδὴ τὰ περισσότερα μνημεῖα, τὰ ἐρείπια τῶν ὁποίων διατηροῦνται μέχρι σήμερα καὶ ἐντυπωσιάζουν θετικὰ τὸν ἐπισκέπτη, προέρχονται ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴν.

Μὲ τὴν ἐπακολουθήσασα παρακμὴ τῆς Ρώμης ἡ Σίδη ὑπέστη μεγάλες καταστροφές ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, οἱ ὁποῖοι ἐπέδραμαν ἐναντίον της, προερχόμενοι ἀπὸ τὸν Βορρὰ. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ., ἡ πόλις ἀναγκάσθηκε νὰ περιορισθεῖ στὸ ἄκρο τῆς χερσονήσου, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἦτο κτισμένη καὶ νὰ ἀνεγείρει ἀμυντικὸ τεῖχος γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν κατοίκων της. Τοῦτο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ περιορισθεῖ ἡ ἔκτασις τῆς Σίδης στὸ ἡμισυ περιῖπου, σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη περίοδο.

Κατὰ τὴν παλαιохριστιανικὴ ἐποχὴ ἡ Σίδη ἦκμασε καὶ πάλιν, ὅπως μαρτυροῦν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ λαμπρὰ χριστιανικὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀνηγέρθησαν σὲ αὐτὴν. Ὅμως οἱ ἀραβικὲς καὶ ἄλλες ἐχθρικὲς ἐπιδρομές, οἱ ὁποῖες ἤρχισαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς, ἐπέφεραν τὴν

151. J. Freely, *Türkei ...*, σ. 292 κέ.

παρακμή της πόλεως και της γύρω από αυτήν περιοχής. Παρά το γεγονός, ότι οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να άπωθήσουν τους Άραβες, ή πόλη δέν μπόρεσε να συνέλθει από τις καταστροφές τών άραβικών επιδρομών.

Κατά τόν 10ο αιώνα μ.Χ. ή Σίδη κατεστράφη από πυρκαϊά και έπί χίλια περίπου έτη έγκατελείφθη τελείως, αλλά οι νότιοι άνεμοι εκάλυψαν με άμμο τά έρείπια της πόλεως και διά τοϋ τρόπου αυτόϋ τά διετήρησαν σε καλή σχετικά κατάσταση.

Περί τά τέλη τοϋ 19ου αιώνα μ.Χ. έγκατεστάθησαν στην περιοχή της Σίδης έλληνόφωνοι Μουσουλμάνοι, οι όποιοι προήρχοντο από την Κρήτη και ίδρυσαν μικρό οικισμό, τó «Σελιμιγιέ» (Selimiye). Οι άπόγονοι αυτόν ζούν μέχρι σήμερα μεταξύ τών έρειπίων της αρχαίας Σίδης.

Κατά τά τελευταία έτη διενεργούν άνασκαφές στη Σίδη Τουρκοί αρχαιολόγοι, οι όποιοι απέκάλυψαν τά αρχαία οικοδομήματα, χωρίς να άπομακρύνουν τούς κατοίκους της περιοχής. Ή Σίδη κατά τά τελευταία έτη, έξ αίτίας τών μνημείων της και της έξαιρετικής θέσεως, τήν όποίαν κατέχει, δέχεται μεγάλο αριθμό επισκεπτών έτησίως, με άποτέλεσμα να εΐναι ένα από τά σημαντικότερα τουριστικά θέρετρα της νοτιοανατολικής Τουρκίας.

Τά κυριότερα μνημεία της Σίδης, τά όποια έχουν έλθει στο φώς μέχρι σήμερα και τά όποια έχουν έρευνηθεί λιγότερο ή περισσότερο¹⁵², εΐναι τά ακόλουθα:

α) Έξωτερική πύλη της πόλεως, β) Ρωμαϊκό Νυμφαϊόν, γ) έξωτερικό τεΐχος της πόλεως, δ) λεωφόρος με κίονες και στοές εκατέρωθεν αυτής, ε) έσωτερική πύλη της πόλεως ή «Πύλη τοϋ Βεσπασσιανού», στ) έλληνιστικές οικίες, ζ) Άγορά, η) Ρωμαϊκές Θέρμες, θ) Θέατρο, ι) ναός τοϋ Διονύσου, ια) ναός της Άθηνάς, ιβ) ναός τοϋ Απόλλωνος, ιγ) βυζαντινή βασιλική, ιδ) ναός τοϋ Μάν, ιε) τεΐχος της πόλεως, ιστ) δημόσια Άγορά, ιζ) βυζαντινή βασιλική, ιη) ύδραγωγείο και άλλα.

Ό Χριστιανισμός, ή νέα θρησκεία της αγάπης και της συγγνώμης, με τόν οικουμενικό της χαρακτήρα, διεδόθη ένωρίτατα και στη Σίδη, ή όποία ευρίσκειται πλησίον τών πρώτων χριστιανικών κέντρων της Συρίας και της Παλαιστίνης. Κατά τούς παλαιοχριστιανικούς χρόνους (4ος-6ος αιώνας μ.Χ.) άνηρέθησαν στη Σίδη μεγάλων διαστάσεων χριστιανικοί ναοί, τά έρείπια τών όποίων διατηρούνται μέχρι σήμερα. Ή οικοδομική δραστηριότητα συνεχίσθηκε έν μέρει και κατά τούς βυζαντινούς χρόνους.

152. Στο ίδιο, σ. 294 (τοπογραφικό διάγραμμα).

30. Βασιλική Α (βορειοδυτικά του Θεάτρου)

Βορειοδυτικά του αρχαίου Θεάτρου της Σίδης και πλησίον του Ίερου του Διονύσου διατηρούνται τὰ ερείπια τρικλιτης βασιλικῆς μεγάλων διαστάσεων, με ἐγκάρσιο κλίτος ἐξέχον σὲ σχῆμα T. Διατηρεῖται σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μνημείου¹⁵³. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο πρὸς ἀνατολὰς σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές.

31. Βασιλική Β (βορειοανατολικά του Θεάτρου – Καθεδρικός ναός)

Βορειοανατολικά του αρχαίου Θεάτρου τῆς Σίδης καὶ ἀνατολικά κεντρικῆς λεωφόρου τῆς ἀρχαίας πόλεως, κεῖνται τὰ ερείπια τρικλιτης βασιλικῆς μεγάλων διαστάσεων, με ἐγκάρσιο κλίτος, τὸ ὁποῖον ἐξέχει σὲ σχῆμα T¹⁵⁴. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο εἶναι εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ περατοῦται σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἡ ὁποία ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου, σύμφωνα με τὰ συριακὰ πρότυπα. Τὰ πλάγια κλίτη περατοῦνται πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Δυτικά τοῦ νάρθηκα ἔκειτο τὸ αἶθριο.

Γύρω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ τὸ Βαπτιστήριον¹⁵⁵. Τὸ φωτιστήριον τοῦ βαπτιστηρίου αὐτοῦ ἐμφανίζει σὲ κάτοψη τετράκογχο σχῆμα. Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος. Ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς κολυμβήθρας ἔκειτο ἀνὰ μία μικρότερη κολυμβήθρα¹⁵⁶.

Νότια τῆς βασιλικῆς Β εὐρίσκετο σταυροειδῆς, ἐγγεγραμμένος ναός, δυτικά τοῦ ὁποίου ἦτο προσκεκολλημένος νάρθηκας. Παρὰ τὴ βασιλικὴ Β ἔκειτο τὸ Ἐπισκοπεῖον, ἦτοι τὸ μέγαρον, τὸ ὁποῖο ἐχρησίμευε ὡς κατοικία

153. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 772.

154. Στὸ ἴδιο, σ. 770.

155. S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, σσ. 251-252 (ἀριθμὸς μνημείου 692).

156. Τοῦτο παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια. Οἱ μικρότερες αὐτὲς κολυμβήθρες ἐχρησίμευαν εἴτε γιὰ τὸ βάπτισμα τῶν νηπίων, εἴτε γιὰ τὴν τελετὴ τῆς Ἀπολούσεως, εἴτε γιὰ τὴ φύλαξη ἐλαίου, τὸ ὁποῖο ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ χρήση τῶν βαπτιζομένων.

τοῦ Ἐπισκόπου καὶ κέντρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως τῆς περιοχῆς. Τοῦτο ἀποτελεῖτο ἀπὸ ἐκτεταμένο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε περισσοτέρους χώρους¹⁵⁷.

32. Βασιλικὴ Γ (νοτιοδυτικὰ τοῦ Θεάτρου)

Νοτιοδυτικὰ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Σίδης καὶ δυτικὰ τῆς κεντρικῆς λεωφόρου τῆς ἀρχαίας πόλεως, κεῖνται τὰ εἱρεῖπια τρίγωνιτης βασιλικῆς¹⁵⁸, ἡ ὁποία ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν λειψάνων ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Δυτικὰ τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Σίδης τῆς Παμφυλίας, ἂν καὶ διατηροῦνται σὲ μέγα ὕψος, δὲν ἔχουν συστηματικῶς ἀνασκαφῆ καὶ μελετηθῆ μέχρι σήμερα. Ὁ ἀριθμὸς, τὸ μέγεθος καὶ ὁ πλοῦτος τὸν ὁποῖον ἐμφανίζουν, προϋποθέτουν μεγάλο ἀριθμὸ χριστιανῶν στὴ Σίδη, καθὼς καὶ οἰκονομικὴ, πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνθησις. Αὐτὰ ἀνηγέρθησαν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (4ος-6ος αἰῶνας μ.Χ.) καὶ ἄρχισαν νὰ ἐρειπώνονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἔξῃς.

33. Βυζαντινὸς ναὸς

Ἐκτὸς τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Σίδης, διατηροῦνται μεταξὺ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ τὰ λείψανα σταυροειδοῦς, ἐγγεγραμμένου ναοῦ τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀνηγέρθη πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 886 μ.Χ.¹⁵⁹.

XVII. ΑΓΚΥΡΑ (ANKARA)

Νοτιοανατολικὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Istanbul) καὶ σὲ ἀπόσταση 459 χλμ. ἀπὸ αὐτήν, βορειοανατολικὰ τῆς Ἀττάλειας καὶ σὲ ἀπόσταση 506 χλμ.

157. Ἀνατολικὰ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Παναγίας στὴν Ἐφεσο ἀνασκάπτεται ἐπίσης μεγάλων διαστάσεων Ἐπισκοπεῖον.

158. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 768 (τοπογραφικὸ διάγραμμα Σίδης - κάτοψη βασιλικῆς).

159. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ ...*, σ. 417.

ἀπὸ αὐτὴν, στὴν καρδιά τοῦ κεντρικοῦ ὄροπεδίου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ σὲ ὑψόμετρο 900 μ. περίπου, κείται ἡ Ἔγκυρα, ἡ πρωτεύουσα τῆς Τουρκίας ἀπὸ τὸ ἔτος 1923 μ.Χ. Τὸ ὄνομα «Ἔγκυρα, ἢ» προέρχεται ἀπὸ τὴ ρίζα «ank», ἡ ὁποία ἀπαντᾷ συχνὰ στὶς Ἰνδοευρωπαϊκὲς γλώσσες καὶ σημαίνει «φαράγγι, χαράδρα, κοίλωμα», πράγμα τὸ ὁποῖο ἀνταποκρίνεται στὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς πόλεως καὶ τὴ μορφολογία τῆς περιοχῆς.

Πλησίον τῆς σημερινῆς πόλεως τῆς Ἔγκυρας ἔχουν ἐπισημανθεῖ λείψανα προϊστορικῶν οἰκισμῶν. Θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιο ὅτι στὴν περιοχὴ αὕτη ἔκειτο μία χεττιτικὴ πόλη, ἡ ὁποία ὁμως δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἢ ἀπλῶς ἐντοπισθεῖ μέχρι σήμερα. Πολυάριθμοι τάφοι φρυγικῆς ἐποχῆς (750-500 π.Χ.) δείχνουν ὅτι στὴν περιοχὴ ὑπῆρχε μία φρυγικὴ πόλη, ἡ ὁποία δὲν ἔχει μέχρι σήμερα ἐπισημανθεῖ¹⁶⁰.

Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἰδρυτῆς τῆς πόλεως εἶναι ὁ βασιλεὺς τῆς Φρυγίας Μίδας. Ἀπὸ τὸ ἔτος 546 π.Χ. ἕως τὸ ἔτος 334 π.Χ. ἡ Ἔγκυρα ὑπῆρξε σταθμὸς τῆς βασιλικῆς περσικῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία συνδέει τὰ Σοῦσα μὲ τὶς Σάρδεις. Τὸ ἔτος 334 π.Χ. ἡ πόλη περιήλθε στὴν ἐξουσία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχθη στοὺς Σελευκίδες τῆς Συρίας. Ἀργότερα ἡ Ἔγκυρα ἔγινε πρωτεύουσα τῶν Τεκτοσάγων, οἱ ὁποῖοι ἀνήγειραν ἕνα φρούριο, τὰ θεμέλια τοῦ ὁποίου εὐρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῆς πόλεως. Τὸ ἔτος 25 π.Χ. ἡ Γαλατία προσηρτήθη ἀπὸ τὸν Ὀκταβιανὸν Αὐγούστον στὴ Ρώμη καὶ ἡ Ἔγκυρα ἔγινε ἡ πρωτεύουσα τῆς Γαλατίας. Τότε ἡ πόλη ἐγνώρισε μεγάλη ἀκμὴ. Ἀνηγέρθησαν πολυάριθμα οἰκοδομήματα, μετὰξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται τὰ δημόσια λουτρά (θέαμα) καὶ ὁ ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης.

Περὶ τὸ ἔτος 50 μ.Χ. ὁ Ἀπόστολος Πέτρος καὶ περὶ τὸ ἔτος 51 μ.Χ. ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν Παῦλος ἐπεσκέφθησαν τὴ Γαλατία καὶ ἐκήρυξαν τὸν Χριστιανισμὸ στὴν περιοχὴ. Λίγο ἄργότερα ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀπηύθυνε τὴν πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Γαλατίας ἐπιστολὴν του:

«Παῦλος ἀπόστολος ... διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ... καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ πάντες ἀδελφοί, ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλατίας»¹⁶¹.

Ἡ Ἔγκυρα ἀπέβη σπουδαῖο ἐκκλησιαστικὸ κέντρο. Σὲ αὐτὴν συνήλθαν τρεῖς Σύνοδοι, ἥτοι ἡ Σύνοδος τῆς Ἐγκύρας τοῦ ἔτους 314, τοῦ ἔτους 348 καὶ τοῦ ἔτους 358 μ.Χ.¹⁶². Σημειωτέον, ὅτι ἡ Ἔγκυρα ὀρίσθηκε ἀρχικὰ ὡς τόπος συγκλήσεως τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (325 μ.Χ.), ἀλλὰ ἔπειτα

160. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 221-236.

161. *Πρὸς Γαλάτας* I, 1-2.

162. Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ...*, σσ. 96, 107, 187, 195-196.

άντικατεστάθη από τη Νίκαια της Βιθυνίας, εξ αιτίας του εὐκράτου αὐτῆς κλίματος καὶ τῆς ἐγγύτητάς αὐτῆς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη¹⁶³.

Ἡ Ἄγκυρα ἤκμασε κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Τὸ ἔτος 620 μ.Χ. ἡ πόλη ἐλεηλατήθη ἀπὸ τοὺς Πέρσες, κατὰ τὸν 7ο-8ο αἰώνα ἀπὸ τοὺς Ἄραβες, τὸ 871-893 ἀπὸ τοὺς Παυλικιανούς, ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Σταυροφόρους.

Κατὰ τὸ ἔτος 1127 μ.Χ. ἡ Ἄγκυρα περιῆλθε στοὺς Τούρκους καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα «Engürüye». Κατὰ τὸ ἔτος 1304 κατελήφθη ἡ πόλη ἀπὸ τοὺς Μογγόλους. Τὸ ἔτος 1402, στὴ μάχη τῆς Ἄγκύρας, ὁ Σουλτάνος Βαγιαζήτ Α' ὁ Κεραυνὸς (1389-1402) συνελήφθη αἰχμάλωτος ἀπὸ τὸν Ταμερλάνο (1336-1405). Τὸ ἔτος 1414 ἡ πόλη περιῆλθε ὀριστικὰ στοὺς Ὀθωμανούς. Τὸ ἔτος 1923 ὁ Μουσταφά Κεμάλ Ἄτατούρκ (1880-1938) ἔκανε τὴν Ἄγκυρα πρωτεύουσα τῆς Τουρκίας. Στὴν Ἄγκυρα διατηροῦνται μετὰξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἔξις χριστιανικὰ μνημεῖα:

34. Βασιλικὴ (ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης)

Ἐντὸς τῆς σημερινῆς πόλεως τῆς Ἄγκύρας καὶ περιέπου στὸ κέντρον αὐτῆς, στὴ συνοικία «Ulus»¹⁶⁴, ὑφώνεται ὁ ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης, ὁ ὁποῖος διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιος. Εἰδικότερα ἐλλείπει μόνον ὁ ἀνατολικὸς τοίχος καὶ ἡ ὀροφή τοῦ οἰκοδομήματος. Ὁ ναὸς αὐτὸς μετεσκευάσθη κατὰ τὸν 5ο αἰώνα μ.Χ. σὲ χριστιανικὸ ναὸ¹⁶⁵.

Φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ στὴ θέση αὐτὴ ἀνηρέθη ἓνα Ἱερὸ τοῦ Μᾶν καὶ τῆς Κυβέλης. Περὶ τὰ ἔτη 30-25 π.Χ. ἰδρύθηκε στὰ εἰρήσια τοῦ παλαιότερου Ἱεροῦ μεγαλοπρεπὴς ναὸς τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορα Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου (Gaius Julius Caesar Octavianus Augustus: 63 π.Χ.-14 μ.Χ.) καὶ τῆς θεᾶς Ρώμης¹⁶⁶. Περὶ τὸ ἔτος 150 μ.Χ. προσετέθη στὸν ναὸ αὐτὸν ἓνα περιστύλιο (15 x 8 κίονες). Στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ διατηρεῖται ἀρχαία ἐπιγραφή, γραμμὴν σὲ λατινικὴ καὶ ἑλληνικὴ γλῶσσα, γνωστὴ ὡς τὸ «Ἀγκυριανὸν μνημεῖον». Ἡ ἐπιγραφή περιλαμβάνει ἀπολογισμὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔτος 15 μ.Χ.

163. Στὸ ἴδιο, σ. 175.

164. J. Freely, *Türkei ...*, σ. 386 (τοπογραφικὸ διάγραμμα).

165. Ἀπετέλει σύνθετος φαινόμενο ἢ μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ μετατροπὴ ἀρχαίων ἱερῶν σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς ἢ ἢ ἀνέγερση χριστιανικῶν ναῶν ἐπὶ τῶν εἰρηπίων ἢ πλησίων ἀρχαίων ἱερῶν τῶν προχριστιανικῶν χρόνων.

166. J. Strzygowski, *Kleinasien ...*, σ. 45, εἰκ. 29 (κάτοψη).

Ἡ ἐπιγραφή τῆς Ἄγκυρας ἀποτελεῖ ἀντίγραφο καὶ μετάφραση ἐνὸς κειμένου, τὸ ὁποῖο συνέταξε ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγούστος στὰ 76 τοῦ χρόνια, σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας αὐτοῦ. Ἡ ἐπιγραφή ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἔτος 1883 μ.Χ. σχολιασμένη ἀπὸ τὸν Theodor Mommsen καὶ περιέχει τὰ ἑξῆς: α) Τὰ ἀξιώματα, τὰ ὁποῖα εἶχε ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγούστος καὶ τὶς τιμὲς ποῦ τοῦ ἀπενεμήθησαν. β) Τὶς νίκες καὶ τὶς κατακτήσεις τοῦ Αὐγούστου. γ) Τὰ πολιτικὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἔλαβε. δ) Τὸ γεγονός ὅτι ἔκλεισε τρεῖς φορὲς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ ὁ ναὸς τοῦ Ἰανοῦ. ε) Τὶς εὐεργεσίες καὶ τὰ δῶρα πρὸς τοὺς βετεράνους. στ) Τὰ δημόσια οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα ἀνήγειρε ἢ ἀνοικοδόμησε. ζ) Τὰ θεάματα καὶ τοὺς ἀγῶνες ποῦ διοργάνωσε. Ἀποσπάσματα ἀντιγράφων τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εὐρέθησαν ἐπίσης στὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας στὰ λατινικὰ καὶ στὴν Ἀπολλωνία στὰ ἑλληνικὰ¹⁶⁷.

Κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ. ὁ ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης μετετράπη σὲ χριστιανικὴ βασιλική. Τότε κατηδαφίσθη ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ καὶ προσετέθη ὀρθογωνίου κατόψεως ἀψίδα, μὲ ὑπόγεια κρύπτη. Ἐκτοτε καὶ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς χριστιανικὸς ναὸς καὶ ἐξυπηρετεῖ τὶς ἀνάγκες τῆς χριστιανικῆς λατρείας¹⁶⁸. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἄγκυρας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα μ.Χ., ἀνηρέθη βορειοδυτικὰ τῆς βασιλικῆς μουσουλμανικὸν τέμενος, μὲ τὴν ὀνομασία «Hacı Bayram Camii».

Ὁ ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης διατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμαρίνους, ὀρθογωνίου σχήματος, καλῶς ἐπεξεργασμένους λιθοπλίνθους, κτισμένους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα. Πρόκειται γιὰ μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ βαίνει ἀπὸ νοτιοδυτικὰ πρὸς βορειοανατολικά (40°) καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση 50° πρὸς βορειοανατολικά. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βορείας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ διατηρεῖται σήμερα ἐγχάρακτη, δίστιχη, μεγαλογράμματη, ἑλληνικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐνθύμηση καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΕΚΟΙΜΗΘΗ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ Φ(ΩΤΙΟ)C ἢ Φ(ΩΚΑ)C
Ι(ΗCOY)C Χ(ΙCΤΟ)C Ν(Ι)Κ(Α)

167. Πρβ. λ. «Ἄγκυρα», *Ἐγκυκλοπαίδεια «Νέα Δομή»*, τόμ. Ι (Ἀθήνα χ.χ.), σ. 177.

168. J. Strzygowski, *Kleinasiens ...*, σ. 45, εἰκ. 29 (κάτοψη).

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἀναφέρεται πιθανότατα σὲ πρόσωπο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀγκύρας, τὸ ὁποῖον ἐτάφη στὴ θέση αὐτὴ ἢ ἐκεῖ πλησίον¹⁶⁹.

35. Ναὸς Ἁγίου Κλήμεντος

Στὴν Ἀγκυρα ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος¹⁷⁰, ὁ ὁποῖος ἀνηγέρθη πιθανῶς τὸν 9ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ κατεστράφη κατὰ τὸ ἔτος 1921. Ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ περιγραφές, ἀποτυπώσεις¹⁷¹ καὶ φωτογραφίες.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος τῆς Ἀγκύρας, μαζὶ μὲ ἐκείνον τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μῦρα τῆς Λυκίας καὶ τὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων στὴ Σίγη (νότια ἀκτὴ τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ)¹⁷², ἀκολουθοῦν κατὰ βάση τὸν ἴδιον ἀρχιτεκτονικὸ τύπο. Ὁ κεντρικὸς πυρήνας τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν τετραγώνου κατόψεως χῶρον, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑψώνεται τρούλλος, φερόμενος στὸ βόρειο καὶ νότιο μέρος του, ἐπάνω σὲ στενά, πλευρικά τόξα, τὰ ὁποῖα εἶναι μόλις πλατύτερα ἀπὸ ἀπλά ἐπιτοιχία τόξα. Τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ τρούλλου στηρίζουν βαθιές, ἡμικυκλινδρικές καμάρες. Τὸ ἀνατολικὸ διαμέρισμα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸ Ἱερὸ Βῆμα, περαιοῦται σὲ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ πολυγωνικὴ. Τὸ δυτικὸ διαμέρισμα, τὸ ὁποῖο ἔχει τὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ ἀνατολικὸ, φέρει στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν νάρθηκα. Δύο σειρὲς τριπλῶν τοξοστοιχιῶν ὀδηγοῦν στὰ πλάγια κλίτη καὶ τὰ ὑπερῶα. Τετράγωνα διαμερίσματα καταλαμβάνουν τίς γωνίες τοῦ τετραγώνου πυρήνα τοῦ ναοῦ καὶ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ μὲ τὸ δυτικὸ διαμέρισμα. Πρόκειται γιὰ παραλλαγὴ τῆς «συνεπτυγμένης βασιλικῆς μετὰ τρούλλου»¹⁷³.

169. Ἀτυχῶς δὲν διατηροῦνται περισσότερα στοιχεῖα, ἀναφερόμενα στὸ ἀξίωμα ἢ τὸ ἐπάγγελμα ἢ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀναγραφομένου προσώπου. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει οὐδεμία χρονολογικὴ ἔνδειξη. Ὅπωςδήποτε ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι παλαιότερη τοῦ 15ου αἰῶνα μ.Χ., ὅποτε κατελήφθη ἡ Ἀγκυρα ὀριστικὰ ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων.

170. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ ...*, σσ. 353-353, εἰκ. 249 (κάτοψη).

171. G. de Jerphanion, *Mélanges de l'Université Saint Joseph à Beyrouth* XIII (1928), σ. 113 κέ.

172. H. Buchwald, *The Church of the Archangels at Sige*, Βιέννη 1968, σ. 36 κέ.

173. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ ...*, σ. 352.

XVIII. ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ

Στό κέντρον περίπου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (σημερινῆς Τουρκίας) κείται ἡ Καππαδοκία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα ἠφαιστειογενεῖς συστάσεως ὑψίπεδο (ὑψόμετρο 1.000 μ. περίπου). Τό ὄνομα «Καππαδοκία», ἄν καί ἀναφέρεται ἀπό πολλοῦς συγγραφεῖς, εἶναι ἀβέβαιης προελεύσεως καί ἐτυμολογίας¹⁷⁴.

Στό ὄροπέδιο τῆς Καππαδοκίας ὑψώνεται τό ὄρος «Ἀργαῖος, ὄ» (τουρκικά «Erciyes dağ»), ἓνα ἀπό τά ὑψηλότερα ὄρη τῆς Τουρκίας καί τό μόνον ἐνεργό ἠφαιστειο τῆς χώρας κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ὁ Στράβων, ἀναφερόμενος στό ὄρος «Ἀργαῖος» γράφει τά ἑξῆς: «*Κεῖται γάρ ὑπὸ τῷ Ἀργαίῳ ὄρει πάντων ὑψηλοτάτῳ καί ἀνέκλειπτον χιόνι τὴν ἀκρώρειαν ἔχοντι, ἀφ' ἧς φασιν οἱ ἀναβαίνοντες (οὗτοι δ' εἰσὶν ὀλίγοι) κατοπτεῦεσθαι ταῖς αἰθρίαις ἄμφω τὰ πελάγη, τό τε Ποντικόν καί τὸ Ἰσικόν*»¹⁷⁵. Ἦτοι, ἀπό τὴν κορυφή τοῦ ὄρους «Ἀργαῖος» ἦτο δυνατόν νά δεῖ κανεῖς, ὅταν οἱ καιρικῆς συνθῆκες ἦσαν εὐνοϊκές, τὸσον τὸν Εὐξείνιο Πόντο, ὅσον καί τὸν κόλπο τῆς Ἀλεξανδρέττας.

Ὁ Χριστιανισμὸς διεδόθη ἐνωρίτατα στὶς περιοχῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κυρίως ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ κέντρα τῆς Παλαιστίνης καί τῆς Συρίας, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὶς βάσεις τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἱεραποστολῆς. Πιθανότατα ἡ περιοχή τῆς Καππαδοκίας κατοικήθηκε ἀπὸ χριστιανούς ἐρημίτες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Κατὰ τὸν 7ο καί 8ο αἰῶνα μ.Χ., ἐποχὴ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, οἱ ἐρημίτες τῆς περιοχῆς συνεκεντρώθησαν, προκειμένου νά ἔχουν μεγαλύτερη ἀσφάλεια. Χριστιανικοὶ ναοί, οἱ ὁποῖοι φέρουν ἀνεικονικὸ διάκοσμο, πιθανῶς νά προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Εἰκονομαχίας (718-843 μ.Χ.). Παράλληλα διατηροῦνται στὴν Καππαδοκία πολυάριθμοι ναοί, οἱ ὁποῖοι φέρουν γραπτό, εἰκονικὸ διάκοσμο¹⁷⁶. Οἱ ναοὶ τῆς Καππαδοκίας ἔχουν κατὰ κανόνα λαξευθεῖ στό φαιόχρωμο, ἠφαιστειογενές, πορώδες συστάσεως πέτρωμα καί προέρχονται ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἕως τοὺς μέσους καί νεωτέρους χρόνους¹⁷⁷.

174. Ἰ. Βολανάκης, «Ὁ ναὸς El Nazar ...», σσ. 1-48.

175. Στράβων, 12, 538.

176. Πολυάριθμοι ναοί, μὲ ἀρίστης ποιότητας τοιχογραφίες, εὐρίσκονται στὴν κοιλάδα τοῦ Göreme καί σὲ ἄλλες περιοχῆς τῆς Καππαδοκίας.

177. Οἱ τελευταῖοι Χριστιανοὶ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Καππαδοκία κατὰ τὰ ἔτη 1923-1924 (Ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν Ἑλλάδος-Τουρκίας).

36. Σινασός (*Mustafakemalpaşa*), ναός Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης

Νοτιοδυτικά τῆς Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας καὶ σὲ ἀπόσταση 50 γλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, νοτιοανατολικά τοῦ Göreme (ἀρχαία Κόραμα) καὶ σὲ ἀπόσταση 6 γλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, νότια τοῦ Ürgüp (Ἅγιος Προκόπιος) καὶ σὲ ἀπόσταση 3,5 γλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, μεταξὺ δύο διακλαδώσεων τῆς ὄροσειρᾶς τοῦ Ἄντιταύρου καὶ ἐντὸς κοιλάδας, παρὰ τὸν ποταμὸ Ἄλυ, κεῖται ἡ Σινασός (σημερινὸ Mustafakemalpaşa)¹⁷⁸.

Ἡ ὀνομασία «Σινασός» εἶναι ἀρχαιοτάτη. Στὴν ἴδια θέση ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἰκισμός, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίων λειψάνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται ἐρείπια οἰκοδομημάτων, τάφοι, ὄστρακα, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κ.λπ.¹⁷⁹.

Ἡ περιοχὴ τῆς Σινασοῦ εἶναι πολὺ εὐφορὴ καὶ ἔχει ἀφθονες πηγές ὕδατος. Μέχρι τὸ ἔτος 1924 ἔζων σὲ αὐτὴν 5.000 κάτοικοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 4.000 ἦσαν Ἑλληνες Ὀρθόδοξοι Χριστιανοὶ καὶ οἱ ὑπόλοιποι 1.000 Τοῦρκοι Μουσουλμάνοι. Ἡ κωμόπολις τῆς Σινασοῦ εἶχε ἑπτὰ συνοικίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ πέντε ἦσαν ἐλληνικές, ἦτοι: α) Γενὴ Μαχαλάς, β) Γαβράς, γ) Λουλάς, δ) Κήπος καὶ ε) Κάπαλος. Τουρκικὲς ἦσαν οἱ ἀκόλουθες δύο: α) Γαλασιά καὶ β) Ἄγμιλιανός (Ἅγιος Αἰμιλιανός).

Ὅταν οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τὴν περιοχὴ ἔδωσαν στοὺς Ἑλληνες Χριστιανούς κατοίκους τῆς Σινασοῦ θρησκευτικὲς καὶ κοινοτικὲς ἐλευθερίες. Ὑπῆρχε Δημογεροντία, ἀποτελουμένη ἀπὸ ὀκτώ Δημογέροντες, οἱ ὁποῖοι ἐξελέγοντο γιὰ ἓνα ἔτος μὲ λαϊκὴ ψηφοφορία καὶ εἶχαν ἐνδύτατες δικαιοδοσίες.

Τὸ ἔτος 1821 μ.Χ., μὲ σιγίλλιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου τοῦ Ε', ἰδρύθη Ἑλληνικὸ Σχολεῖο στὴ Σινασό, ὅπου ἐφοιτοῦσαν ἑλληνόπαιδα τῶν γύρω περιοχῶν. Πολιτικὰ ἡ Σινασός ὑπήγχοτο στὸν νομὸ Ἰκονίου, τῆ διοίκηση Νίγδης καὶ τὴν ὑποδιοίκηση Ἄραβισοῦ. Ἐκκλησιαστικὰ ἡ Σινασός ὑπήγχοτο στὴν Ἱερὰ Μητρόπολις Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Οἱ κάτοικοι τῆς Σινασοῦ ἠσχολοῦντο μὲ τὴ γεωργία, τὴν κτηνοτροφία καὶ τὸ ἐμπόριο καὶ προόδευσαν πάρα πολὺ.

Ὑπῆρχαν δύο ἐνοριακοὶ ναοὶ στὴ Σινασό, ἦτοι:

- α) Ναὸς τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ
- β) Ναὸς τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης, ὁ ὁποῖος διατηρεῖται ἀζέραιος μέχρι σήμερα.

178. Ὁ οἰκισμὸς μετὰ τὸ ἔτος 1924 ὀνομάσθηκε ἀρχικὰ «Κεμαλιέ» καὶ ἀργότερα «Mustafakemalpaşa», πρὸς τιμὴν τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ Ἀτατούρκ (1880-1938).

179. Πρβ. Α. Θ. Τακαδόπουλος, «Σινασός», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ Π. Δρανδάκη*, τόμ. 21 (Ἀθήνα χ.χ.), σσ. 559-560.

Ἐξω καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν οἰκισμό ἐκεῖτο ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐνῶ στὴ γύρω περιοχὴ ὑπῆρχαν περὶ τὰ τεσσαράκοντα ναῦδρια, τιμῶμενα στὴ μνήμη διαφόρων Ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ ἔτος 1924 μ.Χ. οἱ Ἕλληνες Χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Συνασοῦ ἐγκατέλειψαν τὴν περιοχὴ καὶ μετεφέρθησαν στὴν Ἀθήνα, τὸν Πειραιά, τὴ Θεσσαλονίκη καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Στὴν Εὐβοία καὶ παρὰ τὴν Ἰστιάια ἱδρυσαν τὴ «Νέα Συνασό». Στὴ Συνασό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐγκατεστάθησαν Μουσουλμάνοι, οἱ ὁποῖοι προήρχοντο κυρίως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κοζάνης. Ἡ Συνασὸς σήμερα ἀποτελεῖ μίαν ἀκμάζουσα κωμόπολιν τῆς Καππαδοκίας.

Στὸ κέντρον περὶ τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Συνασοῦ ὑψώνεται ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων καὶ Ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης¹⁸⁰, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸ 1924 μετετράπη σὲ μουσουλμανικὸ τέμενος, γι' αὐτὸ καὶ διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάστασις μέχρι σήμερα. Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος στὸν τύπο τῆς τρικλιτῆς, θολωτῆς βασιλικῆς καὶ εἶναι μεγάλων διαστάσεων. Τὸ κυρίως σῶμα τοῦ ναοῦ ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ χωρίζεται μὲ δύο κιονοστοιχίας, ἑκάστη ἐκ πέντε κιόνων ἀποτελουμένη, σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο κλίτος εἶναι εὐρύτερον τῶν πλαγίων καὶ περατοῦται σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολάς. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται θύρα, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ πρόπυλο στὸ μεσαῖο κλίτος, τὸ ὁποῖον καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους ἐχρησίμευε ὡς κυρίως Ἱερὸ Βῆμα, στὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ἴστατο ἡ Ἁγία Τράπεζα, ἡ ὁποία σήμερα δὲν διατηρεῖται.

Τὸ νότιο κλίτος περατοῦται πρὸς ἀνατολάς σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἐπίσης θύρα, δυτικὰ τῆς ὁποίας ἀνοίγονται τρία εὐρύχωρα παράθυρα. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους ἀποτελεῖ τὸ Διακονικὸ ἢ Σκευοφυλάκιο τοῦ ναοῦ. Τὸ βόρειο κλίτος περατοῦται πρὸς ἀνατολάς ἐπίσης σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται θύρα. Ἐπὶ τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγονται τρία εὐρύχωρα παράθυρα. Τὸ βόρειο κλίτος καλύπτεται ἐπίσης μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βορείου κλίτους ἐχρησίμευε ὡς Πρόθεσις τοῦ ναοῦ.

180. Ὁ γράφων ἐπισκέφθη τὴ Συνασό καὶ τὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1991, ὅταν εὕρισκοντο σὲ ἐξέλιξιν εὐρείας ἐκτάσεως στερεωτικῆς καὶ ἀνασθηλωτικῆς ἐργασίας τοῦ μνημείου, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ οἰκοδομήματος.

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένο ἀνοικτὸ πρόπυλο. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ χωρίζεται σὲ τρία κλίτη, ἀντίστοιχα τῶν τριῶν κλιτῶν τῆς βασιλικῆς, τὰ ὁποῖα καλύπτονται μὲ σταυροθόλια. Τὸ πρόπυλο αὐτὸ εἶναι ἀνοικτὸ κατὰ τὴ νοτία, δυτικῆ καὶ βορεία αὐτοῦ πλευρά. Ἡ δυτικῆ πλευρὰ τοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ φέρει στὰ δύο ἄκρα αὐτῆς ἀνὰ ἓνα τετραγώνου διατομῆς πεσσό. Μεταξὺ τῶν γωνιαίων αὐτῶν πεσσῶν παρεμβάλλονται δύο κυλινδρικοὶ ἀρράβδωτοι κίονες. Οἱ πεσσοὶ καὶ οἱ κίονες ἐνώνονται μεταξὺ των μὲ τῶσα, ὥστε ἡ δυτικῆ ὄψη τοῦ προπύλου νὰ ἐμφανίζει μνημειακὸ χαρακτήρα. Τὰ δάτεδα τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ λίθινες, ἐγχώριες, φαιόχρωμες πλάκες καὶ διατηροῦνται σὲ καλὴ κατάσταση.

Στὴ δυτικῆ ἐξωτερικῆ ὄψη τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ πρόπυλο στὸν κυρίως ναό, εἶναι ἐντοιχισμένη ὀρθογωνίου σχήματος πλάκα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, ἐπὶ τῆς ὁποίας διατηρεῖται ὀκτάστιχη, μικρογράμματη, ἔμμετρος, ἑλληνικῆ, κητορικῆ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

¹ | + Ναὸς εἶμαι τῶν πανσέπτων βασιλέ

² | ὦν εὐσεβῶν, + Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης

³ | διωκτῶν τῶν ἀσεβῶν. + Ἐπὶ μὲν Σουλτάν

⁴ | Ἀχμέτῃ ἀνηγέρθη ὀλικῶς, + ἐπὶ δὲ Ἀπτοῦλ

⁵ | Μετζίτῃ καλλωπίσθη ὡς εἰκός, + ἐπὶ τῆς Ἱε

⁶ | ραρχίας Παῖσιου τοῦ κλεινοῦ, + δι' ἀγῶνων

⁷ | καὶ δαπάνης τοῦ τῆς Συνασοῦ Κοινοῦ.

⁸ | + Ἀνηγέρθη μὲν ἐκ βάρων τῷ 1729 ἐπεσκευάσθη δὲ τὸ 1850¹⁸¹.

Ἡ κητορικῆ αὐτὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ δεκαπεντασύλλαβους στίχους, μᾶς παρέχει πολὺτιμες πληροφορίες, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἀκόλουθοι: α) Ὁ ναὸς ἀφιερώθηκε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς στοὺς Ἁγίους καὶ Ἰσαποστόλους Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. β) Ὁ ναὸς ἀνηγέρθη ἐκ βάρων κατὰ τὸ ἔτος 1729 μ.Χ., ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σουλτάνου Ἀχμέτ Γ' (1675-1736). Ὁ Ἀχμέτ Γ' ἀνῆλθε στὸν θρόνο τὸ ἔτος 1703 καὶ ἠγεμόνευσε μέχρι τὸ ἔτος 1730. γ) Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σουλτάνου Ἀβδοῦλ Μετζίτ (1823-1861), ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε στὸν θρόνο τὸ ἔτος 1839 καὶ ἠγεμόνευσε μέχρι τὸ 1861, ὁ ναὸς ἐκαλλωπίσθη. δ) Ἡ ἀνάγεση τοῦ ναοῦ ἔλαβε χώραν κατόπιν ἐνεργειῶν, ἀγῶνων καὶ δαπανῶν τοῦ «Κοινοῦ τῆς Σινα-

181. Γ. Βολανάκης, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ ναῖδρια τοῦ Κόσμου Χώρας Καλύμνου*, «Κάλυμνος - Ἑλληνορθόδοξος ὁρισμὸς τοῦ Αἰγαίου», Ἀθήνα 1994, σ. 106.

σοῦ». ε) Ἡ ἔπισκευή καὶ ὁ καλλωπισμὸς τοῦ ναοῦ, ποὺ ἔλαβαν χώραν τὸ 1850, ἔγιναν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μητροπολίτου Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Παΐσιου Κεπόγλου (1777-1871).

Ὁ Παΐσιος ἐγεννήθη περὶ τὸ ἔτος 1777 στὰ Φάρασα τῆς Καππαδοκίας. Ἀπὸ ἐνωρίς ἔδειξε μεγάλην εὐφυΐα καὶ κλίση πρὸς τὰ γράμματα καὶ ἔτυχε εὐρείας παιδεύσεως. Τὸ ἔτος 1832 ἐχειροτονήθη Μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, σὲ μίαν ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πληθυσμὸς τῆς ἐπαρχίας του ὑφίστατο ἀτηνὴ διωγμὸν ὑπὸ τῶν Τούρκων Μουσουλμάνων. Ὁ Παΐσιος ἀγωνίσθηκε θαρραλέως γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς ἐπαρχίας του. Ἔδειξε τόσες πολλὲς καὶ μεγάλες ἰκανότητες, ὥστε ἐκλήθη ἑπανεπιλημμένως στὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, προκειμένου νὰ συμβάλει στὴν ἐπίλυση πολλῶν καὶ δυσκόλων προβλημάτων, μεταξὺ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖου καὶ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους¹⁸².

Στὴν ἀνατολικὴ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης καὶ ἐκατέρωθεν τῆς κυρίας εἰσόδου αὐτοῦ, παρίσταται ἀνάγλυφο, εἰκονίζον κληματίδα σὲ φυσικὸ μέγεθος, μὲ βλαστούς, φύλλα καὶ σταφυλές¹⁸³, ποὺ ἀποδίδονται κατὰ φυσιοκρατικὸ τρόπο. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι χρωματισμένο καὶ ὁ ἐπισκέπτης ἀντικρίζοντας αὐτό, σηματίζει ἀρχικά τὴν ἐντύπωση, ὅτι πρόκειται γιὰ πραγματικὴ κληματίδα, ἢ ὅποια ἀπλώνει τοὺς κλάδους τῆς καὶ καλύπτει τὸν χῶρον τοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ καὶ τοὺς ἐκεῖ εὐρισκομένους πιστούς. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ θέμα τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς κληματίδας γενικότερα εἶναι συνήθη στὴ χριστιανικὴ τέχνη ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ χρόνια μέχρι σήμερα καὶ σχετίζονται πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «*Εγὼ εἰμί ἢ ἄμπελος ἢ ἀληθινή*»¹⁸⁴.

Ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης τῆς Συνασοῦ τῆς Καππαδοκίας διατηροῦνται παλαιὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἑξῆς:

- α) Βάσεις κιόνων.
- β) Κορμοὶ κυλινδρικών, ἀρραβδώτων κιόνων.

182. Πρβ. Ν. Α. Φορόπουλος, «Παΐσιος ὁ Κεπόγλου, Μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* (ἐκδ. Ἀθ. Μαρτίου), τόμ. 9, Ἀθῆνα 1966, στ. 1065.

183. Τόσον ἢ ἄμπελος, ὅσον καὶ ὁ κισσὸς ἀποτελοῦσαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἱερά φυτὰ, σχετιζόμενα πρὸς τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου. Ἐνωρίτατα παρελήφθησαν ἀπὸ τὸς Χριστιανούς καὶ ἐχρησιμοποίηθησαν μὲ νέον περιεχόμενον.

184. *Ἰω.* I, 15.

γ) Κιονόκρανα.

δ) Ἀρχιτεκτονικό μέλος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀνάγλυφος παράσταση δικεφάλου ἀετοῦ¹⁸⁵.

ε) Μέλος, φέρον ἀνάγλυφον παράσταση Ἐξαπτερίγυφου.

στ) Μέλος, φέρον ἀνάγλυφον παράσταση δύο ἀντωπῶν δρακόντων¹⁸⁶.

Ἐπίσης σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μέλη αὐτὰ διατηροῦνται παλαιᾶς ἐπιγραφῆς στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης νὰ ἀνηρέθη στὴ θέση παλαιότερου χριστιανικοῦ ναοῦ.

37. Τσαρδάκ (Çardak), βασιλική

Νότια τοῦ Göreme τῆς Καππαδοκίας καὶ σὲ ἀπόσταση 5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, κεῖται ὁ οἰκισμὸς «Çardak», λέξι τουρκικὴ, ἡ ὁποία σημαίνει «φύλλωμα, φυλλωσιά, σιαάδα». Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ αὐτὸν κεῖται παλααιοχριστιανικὴ βασιλική, ἡ ὁποία σήμερα χρησιμοποιεῖται ὡς μουσουλμανικὸ τέμενος. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγιῶν καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μεγάλη ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ πεντάπλευρη¹⁸⁷. Στὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας ἀνοίγονται τρία παράθυρα. Τὰ πλάγια κλίτη περατοῦνται πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθεῖες πλευρῆς. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ εἶναι κτισμένη μὲ μεγάλο μεγέθους, ὀρθογωνίου σχήματος λιθοπλίνθους, ἀπὸ καστανέρυθρο τραχεῖτη καὶ κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα, ἐκαλύπτετο δὲ μὲ κτιστές, ἡμικυκλινδρικές ὀροφές (θολωτὴ βασιλική), σύμφωνα μὲ πρότυπα τῆς Συρίας.

Ἡ βασιλικὴ τοῦ Τσαρδάκ ἀνηρέθη πιθανότατα κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα μ.Χ. Ἀργότερα ἐντοιχίσθησαν οἱ κιονοστοιχίες καὶ ἡ λατρεία περιορίσθηκε

185. Ὁ ἀετὸς ἦτο ἀρχικὰ σύμβολο τοῦ Διὸς καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἐπίσης εὐρύτατα ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ὁ δικέφαλος ἀετὸς ἦτο ἀρχικὰ σύμβολο τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (1453 μ.Χ.) ἀπέβη σύμβολο τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

186. Οἱ δράκοντες παρίστανται συχνὰ στοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς καὶ συμβολίζουν τὶς δυνάμεις τοῦ κακοῦ, τὶς ὁποῖες ἐνίκησε ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

187. Ἰκανὸς ἀριθμὸς παλααιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καὶ τῆς Κύπρου φέρουν ἀψίδες ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικῆς ἢ πεταλοειδεῖς καὶ ἐξωτερικὰ πολὺπλευρες.

μόνον στον χώρο του μεσαίου κλίτους αυτής. Μετά την κατάληψη της περιοχής υπό των Ὀθωμανῶν Τούρκων ἡ βασιλικὴ μετετράπη σὲ μουσουλμανικὸ τέμενος, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ λειτουργία μέχρι σήμερα, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ διατήρηση τοῦ οἰκοδομήματος σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση¹⁸⁸.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἔρευνα τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μνημείων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μᾶς ὀδηγεῖ μεταξὺ ἄλλων καὶ στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

1. Ὁ Χριστιανισμὸς, ἡ νέα θρησκεία τῆς ἀγάπης, τῆς συγγνώμης, τῆς ἀνοχής καὶ τῆς συναδελφώσεως τῶν λαῶν ὀλοκλήρου τῆς Οἰκουμένης, ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὶς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου εἶχαν δημιουργηθεῖ καὶ ἀκμάσει ὑψηλοὶ πολιτισμοὶ καὶ διάφορες θρησκείες κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων.

2. Ἦδη κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ἦλθαν στὴ Μικρὰ Ἀσία Ἀπόστολοι, ὅπως ὁ Παῦλος, ὁ Πέτρος, ὁ Φίλιππος, ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ἄλλοι, μαζὶ μὲ τοὺς στενοὺς συνεργάτες των, ὅπου ἐκήρυξαν τὸ Εὐαγγέλιο καὶ ἵδρυσαν τὶς πρῶτες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες.

3. Ὁ Ἀπόστολος Φίλιππος ἔζησε, ἔδρασε καὶ ἐμαρτύρησε στὴν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας. Ἐκεῖ καὶ ἐτάφη καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου του ἀνηρέθη μεγαλοπρεπὴς ὀκταγωνικὸς ναός, τὰ εἰρήλια τοῦ ὁποῖου προξενοῦν τὸν θαυμασμὸ τῶν πολυαριθμῶν ἐπισκεπτῶν μέχρι σήμερα.

4. Ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, σύμφωνα μὲ ἀρχαιότατη παράδοση, ἐπέρασε τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ στὴν Ἐφεσο, ὅπου ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Ἐπὶ τοῦ τάφου του ἀνηρέθη κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα μ.Χ. χριστιανικὸς ναός. Ἐπὶ βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527-565 μ.Χ.) ἀνηρέθη στὴν ἴδια θέση μεγαλοπρεπὴς βασιλική, τὰ λείψανα τῆς ὁποίας διατηροῦνται μέχρι σήμερα.

5. Στὰ τέλη τοῦ ἰου αἰῶνα μ.Χ. ὑπάρχουν στὴ Μικρὰ Ἀσία ὁργανωμένες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες, τελοῦσες ὑπὸ Ἐπίσκοπον. Μεταξὺ αὐτῶν

188. Ἡ μετατροπὴ χριστιανικῶν ναῶν σὲ μουσουλμανικά τεμένη, τόσον σὲ περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅσον καὶ σὲ περιοχὲς τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης, μετὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ Ἰσλαμισμοῦ καὶ τὴν κατάληψη τῶν περιοχῶν αὐτῶν ὑπὸ Μουσουλμάνων, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καλὴ σχετικὰ διατήρηση τῶν οἰκοδομημάτων αὐτῶν, ἐπειδὴ δὲ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς οἶκοι λατρείας, ἐτύγχανον σεβασμοῦ, συντηρήσεως καὶ περιποιήσεως.

είναι και οι έξης: α) Έφέσου, β) Σμύρνης, γ) Περγάμου, δ) Θυατείρων, ε) Σάρδεων, στ) Φιλαδελφείας και ζ) Λαοδικείας (Αποκάλυψις 1,11).

6. Κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους άνηγόρθσαν στίς περιοχές τής Μικράς Άσίας πολυάριθμοι, μεγάλων διαστάσεων και πλούσια διακοσμημένοι χριστιανικοί ναοί, οι όποιοι άπετέλεσαν σπουδαία λατρευτικά κέντρα.

7. Ο άριθμός, τό μέγεθος και ό πλοϋτος τών χριστιανικών ναών τής Μικράς Άσίας προϋποθέτουν μεγάλο άριθμό Χριστιανών κατοίκων, καθώς και οικονομική, πνευματική, καλλιτεχνική και γενικότερα πολιτιστική άνθηση.

8. Η μετάβαση από τίς αρχαίες θρησκείες στον Χριστιανισμό φαίνεται ότι έγινε όμαλά. Οι βασικές δομές στην κοινωνία, την πολιτική, την παραγωγή, την οικονομία και την τέχνη παραμένουν σχεδόν οι ίδιες, όπωσ και κατά την προχριστιανική έποχή.

9. Τά παλαιοχριστιανικά μνημεία τής Μικράς Άσίας και τής χριστιανικής Οίκουμένης, γενικότερα, άποτελούν την τελευταία περίοδο άκμής του αρχαίου έλληνορωμαϊκού κόσμου.

10. Οι χριστιανικοί ναοί τής Μικράς Άσίας άνήκουν κατά κανόνα στον τύπο τής τρικλιτης, ξυλόστεγης, έλληνιστικής βασιλικής. Μικρός σχετικά άριθμός μνημείων άνήκει στον τύπο τής θολωτής, ανατολικής βασιλικής. Σε άκόμη μικρότερο άριθμό χριστιανικοί ναοί τής παλαιοχριστιανικής έποχής τής Μικράς Άσίας άνήκουν και σε άλλους αρχιτεκτονικούς τύπους (όκταγωνικοί, ναοί με κυκλική κάτοψη, τετράκογχοι, τρίκογχοι κ.λπ.).

11. Τά παλαιοχριστιανικά μνημεία τής Μικράς Άσίας αρχίζουν νά έρεπώνονται από τά μέσα του 7ου αιώνα μ.Χ. και έξης, έξ αίτίας τών άραβικών έπιδρομών, έμφυλιών πολέμων, πυρκαϊών, σεισμών, πλημμυρών κ.λπ.

12. Από τά μέσα του 9ου αιώνα μ.Χ. και έξης, από τά έρείπια του αρχαίου κόσμου αρχίζει νά αναδύεται ένας νέος κόσμος, ό όποιος είναι τελείως διάφορος του παλαιού.

13. Κατά τή βυζαντινή έποχή ή Μικρά Άσία άποτελεί τή σπονδυλική στήλη τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Αυτή έφοδιάζει τό Κράτος με άνθρώπους, τροφίμα και ό,τι άλλο έχει ανάγκη.

14. Μετά τή μάχη του Μαντζικέρτ (1071 μ.Χ.) αρχίζει ή βαθμιαία κατάκτηση τών περιοχών τής Μικράς Άσίας υπό τών Σελτζούκων Τούρκων και άργότερα υπό τών Όθωμανών Τούρκων, ή όποία διήρκεσε περίπου τέσσερις αιώνες, με άποτέλεσμα τόν βαθμιαίο έξισλαμισμό και τόν έπακολουθήσαντα εκτουρκισμό τών παλαιότερων κατοίκων τής, κατά κανόνα Έλλήνων ή έξελληνισθέντων και Όρθοδόξων Χριστιανών ώς πρòς τό θρήσκευμα.

15. Στις άχανεΐς περιοχές τής Μικράς Άσίας διετηρήθησαν όλιγάριθμες, μικρές νηΐδες Έλλήνων Όρθοδόξων Χριστιανών, κυρίως επί τών δυτικών παραλίων αλλά και στην ένδοχώρα.

16. Καί διά μέν τούς Χριστιανούς τών δυτικών παραλίων τής Μικράς Άσίας έχομε ειδήσεις και πληροφορίες κατά τούς έπόμενους αιώνες τής τουρκικής κατακτήσεως, ένω γιά εκείνους τής ένδοχώρας, οι πληροφορίες είτε σπανίζουν, είτε άπουσιάζουν παντελώς, μέχρι περίπου τΐς άρχές του 18ου αιώνα μ.Χ.

17. Από τόν 18ο αιώνα μ.Χ. και έξής οι Έλληνες Χριστιανοί τής Μικράς Άσίας αυξανόνται, τυγχάνουν όρισμένων προνομίων, οργανώνονται γύρω από την Όρθόδοξη Έκκλησία και τά κοινά και προοδεύουν σέ όλους τούς τομείς.

18. Η Μικρασιατική Καταστροφή (Αύγουστος 1922) είχε ως αποτέλεσμα την Άνταλλαγή τών πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Υπολογίζεται, ότι περίπου 1.500.000 Έλληνες Όρθόδοξοι Χριστιανοί αναγκάσθηκαν νά εγκαταλείψουν τΐς προαιώνιες έστιές των στη Μικρά Άσία και νά εγκατασταθούν στην Ελλάδα, ένω περίπου 500.000 Τουρκοί Μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την Ελλάδα και εγκατεστάθησαν στη Μικρά Άσία.

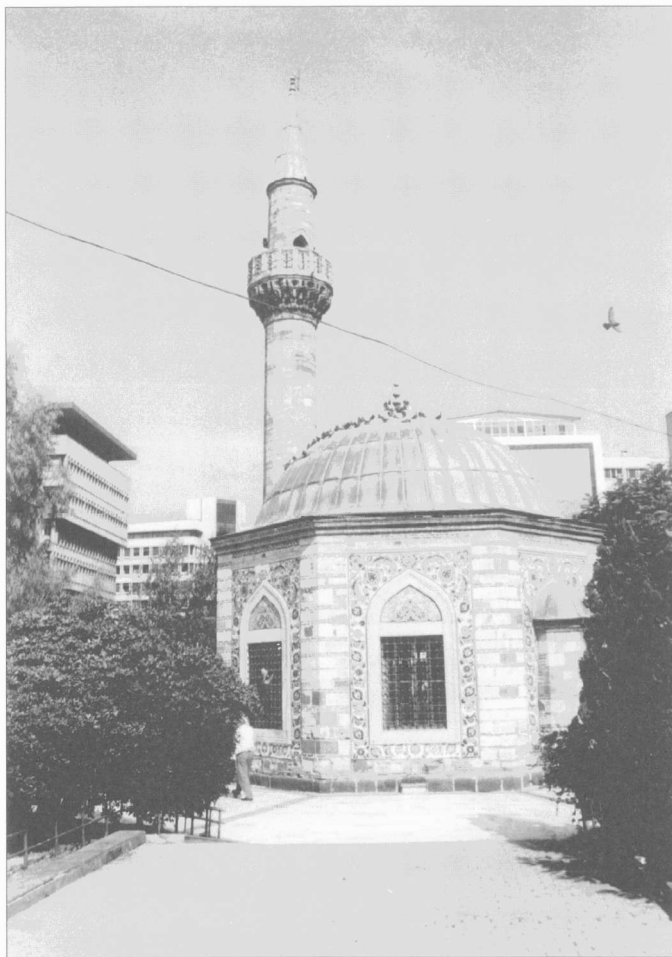
19. Οι χριστιανικοί ναοί τής Μικράς Άσίας συνεπεία τών ιστορικών περιπετειών, είτε κατεστράφησαν ολοσχερώς, είτε μετετράπησαν σέ μουσουλμανικά τεμένη, όποτε και διετηρήθησαν, είτε απέκτησαν άλλη χρήση.

20. Η έρευνα, ή μελέτη και ή δημοσίευση τών χριστιανικών άρχαιοτήτων και μνημείων τής Μικράς Άσίας θά πρέπει νά συνεχισθούν, έπειδή μεταξύ άλλων συμβάλλουν και στην πληρέστερη γνώση τής τέχνης και τής ιστορίας τών ανθρώπων εκείνων, οι όποιοι επί αιώνες έζησαν, έδρασαν και έδημιούργησαν έναν ύψηλό πολιτισμό στις περιοχές αυτής. Ο πολιτισμός αυτός επηρέασε μεγάλως τόν ευρωπαϊκό και τόν παγκόσμιο πολιτισμό γενικότερα και εξακολουθεί νά συμβάλλει στην περαιτέρω διαμόρφωση αυτού.

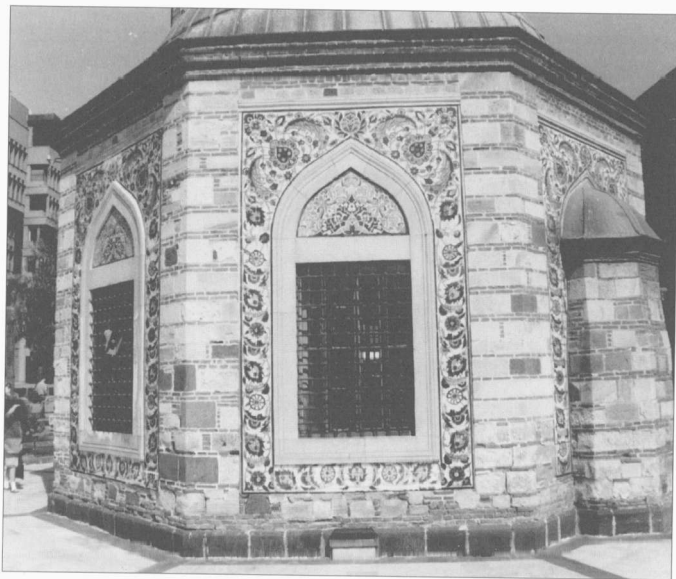
Χειμώνας 2002

Είχ. 1. Σκάνον, Γενική άποψη τής πόλεος από την άρχαία άδούπολη (Kadifekale).

Είχ. 2. Σμύρνη, Cumhuriyet Caddesi, Konak Camii.

Είχ. 3. Σμύρνη. Cumhuriyet Caddesi. Konaq Camii.

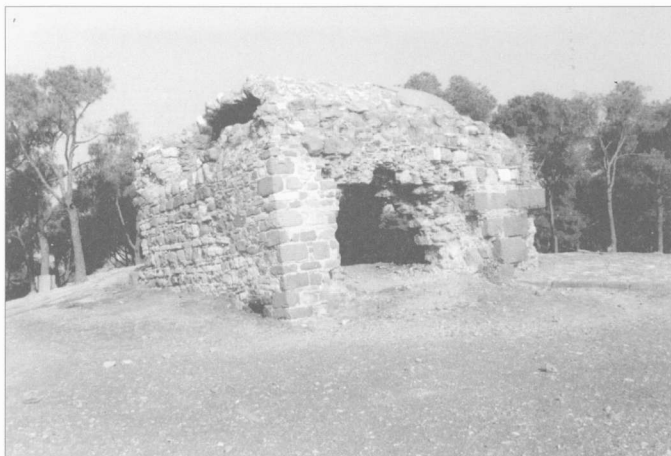
Είχ. 4. Σμύρνη. Παραλιακή λεωφόρος. Οικία - Μουσείο Kemal Atatürk.

Είχ. 5. Σμύρνη. Ἀκρόπολη (Kadifekale). Πύλη.

Είχ. 6. Σμύρνη. Ἀκρόπολη (Kadifekale). Λείψανα τειχῶν - Πύργοι.

Ειχ. 7. Σμύρνη. Ἀκρόπολη (Kadifekale). Ἐσωτερικό φρουρίου - πύργο.

Ειχ. 8. Σμύρνη. Ἀρχαία Ἀγορά.

Είχ. 9. Σμύρνη. Ἀρχαία Ἀγορά.

Είχ. 10. Σμύρνη. Ἀρχαία Ἀγορά.

Είχ. 11. Σμύρνη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Γενικὴ ἄποψη.

Είχ. 12. Σμύρνη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τμήματα ἀπὸ δύο παλαιοχριστιανικοὺς μαριμαρίνους ἀμβωνες.

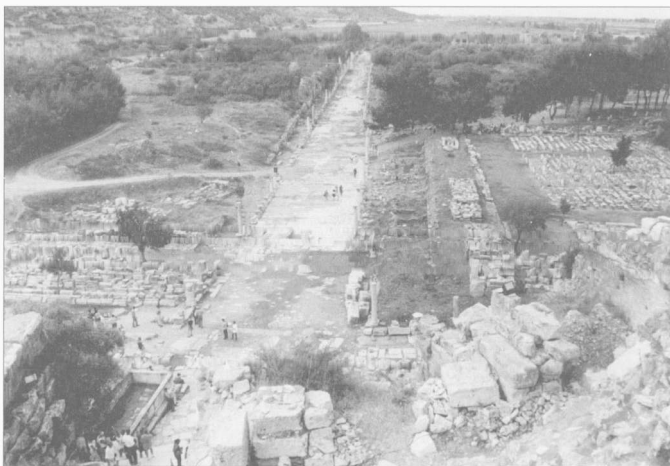
Εἰκ. 13. Ἐφεσος. Θέατρο.

Εἰκ. 14. Ἐφεσος. Θέατρο.

Εικ. 15. Έφεσος, Θέατρο.

Εικ. 16. Έφεσος, Η Άρχαδιανή οδός από το Θέατρο προς το λιμάνι.

Είκ. 17. Έφεσος. Όδός Κουρήτων.

Είκ. 18. Έφεσος. Όδός Κουρήτων.

Εικ. 19. Έφεσος. Βιβλιοθήκη Κέλσου. Πρόσοψη.

Εικ. 20. Έφεσος. Βιβλιοθήκη Κέλσου. Πύλη προς την Άγορά.

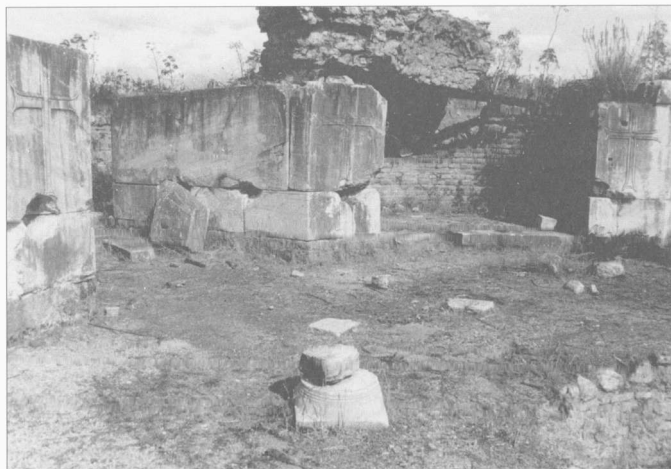
Είχ. 21. Έφεσος. Ναός αὐτοκράτορος Ἀδριανού.

Είχ. 22. Έφεσος. Ναός αὐτοκράτορος Ἀδριανού.

Είχ. 23. Έφεσος. Βασιλική Παναγίας.

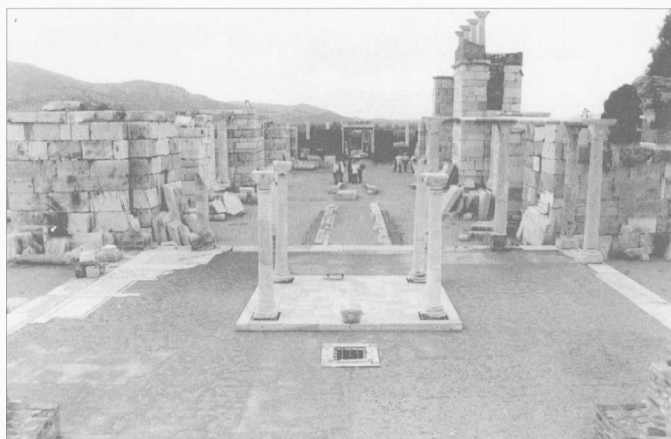
Είχ. 24. Έφεσος. Βασιλική Παναγίας. Βαπτιστήριο.

Είχ. 25. Έφεσος, Βασιλική Παναγίας, Βαπτιστήριο - Κολυμβήθρα.

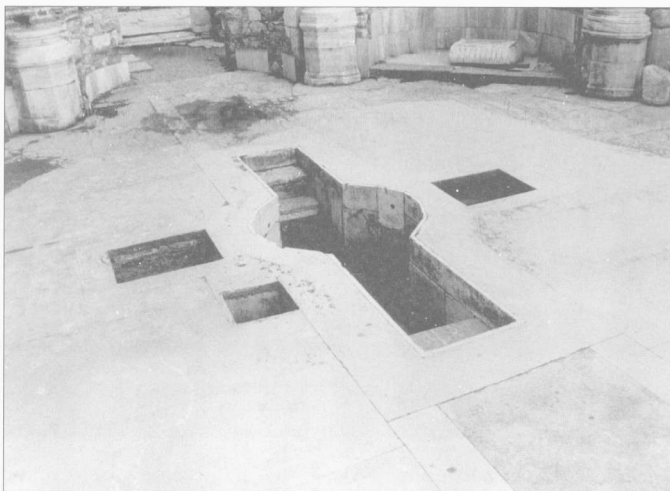
Είχ. 26. Έφεσος, Βασιλική Άγ. Ιωάννου Θεολόγου. Άποψη από Δ. προς Α.

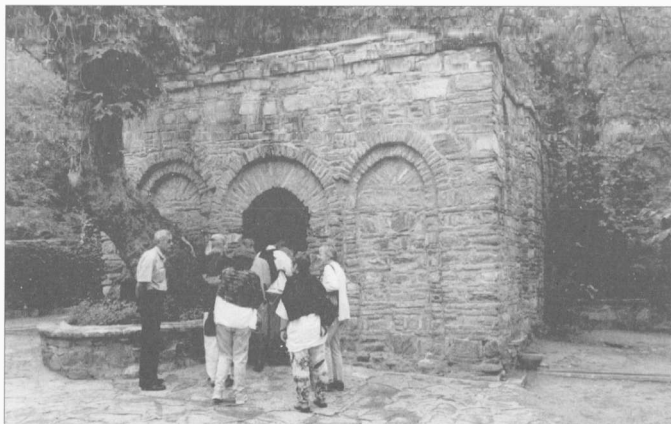
Είκ. 27. Έφεσος. Βασιλική Άγ. Ιωάννου Θεολόγου. Άποψη από Α. προς Δ.

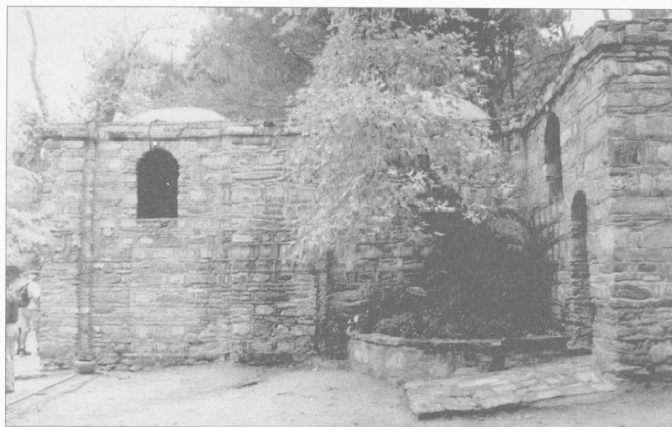
Είκ. 28. Έφεσος. Βασιλική Άγ. Ιωάννου Θεολόγου. Ίερό Βήμα - Άγία Τράπεζα. Κίονες Κιβωρίου.

Εικ. 29. Έφεσος, Βασιλική Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου. Βαπτιστήριο - Κολυμβήθρα.

Εικ. 30. Έφεσος, Οἰκία τῆς Παναγίας (Meryemana Eni).

Εικ. 31. Έφεσος, Οικία της Παναγίας (Meryemana Evi).

Εικ. 32. Έφεσος, Αρχαιολογικό Μουσείο Selçuk. Παλαιοχριστιανικός άμβων.

Είκ. 33. Λαοδίκεια Φρυγίας. Μεγάλο Θέατρο.

Είκ. 34. Λαοδίκεια Φρυγίας. Μεγάλο Θέατρο.

Είχ. 35. Λαοδίκεια Φρυγίας, «Decumanus Maximus». Πλακόστρωτο.
Ἄρχιτεκτονικά μέλη.

Είχ. 36. Λαοδίκεια Φρυγίας, «Decumanus Maximus». Ἄρχιτεκτονικά μέλη.

Είχ. 37. Λαοδίκεια Φρυγίας, «Decumanus Maximus». Ἀρχιτεκτονικά μέλη.

Είχ. 38. Λαοδίκεια Φρυγίας, Παλαιοχριστιανική βασιλική.
Ἀψίδα Ἱεροῦ Βήματος ἀπὸ Ν. πρὸς Β.

Εικ. 39. Λαοδίκεια Φρυγίας. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Γενική άποψη.

Εικ. 40. Μίλητος. Θέατρο.

Ειχ. 41. Μίλητος. Θέατρο.

Ειχ. 42. Μίλητος. Θέατρο.